VLADIMIR VRATOVIĆ

HORACIJE U DUBROVAČKOM PJESNIŠTVU 18. I 19. STOLJEĆA

(Isječak iz povijesti hrvatskog latinizma)

Poseban otisak iz knjige
Rad JAZU – knj. XVI, br. 357

ZAGREB 1971

VLADIMIR VRATOVIĆ

HORACIJE U DUBROVAČKOM PJESNIŠTVU 18. I 19. STOLJEĆA

(Isječak iz povijesti hrvatskog latinizma)

Poseban otisak iz knjige
Rad JAZU – knj. XVI

ZAGREB 1971

I

1. UVODNE I METODOLOŠKE NAPOMENE

Kad sam koncem 1961. završio ovu radnju, postojale su samo dvije manje studije s njom u vezi: *Horacijeve epode i ocjena Hidžina prijevoda Horacijevih epoda* Đ. Damaške (Zagreb 1898) i *Kako je Hidža Dubrovčanin preveo Horacijeve ode?* V. Pogačnika (pretiskano iz »Školskog vjesnika« VI, Sarajevo 1899), uz niz dragocjenih, ali uzgrednih napomena u radovima Kasumovićevim, Šrepelovim i dr.[1]

Što se Horacijevi odjeci u nekom cjelovitom razdoblju dubrovačke i uopće stare hrvatske književnosti nisu istraživali, razlozi su vjerojatno dvojaki. U prvom redu spoznaja, koja se nadaje i pri površnijem ispitivanju, da su od rimskih pjesnika na dubrovačku književnost najviše utjecali Ovidije i Vergilije. Drugi je, ne manje važan razlog, u tome što npr. osim Rastićeve zbirke *Carmina*, Džamanjićevih *Epistula* i Hidžina prijevoda Horacijeve lirike nema veće zbirke ili djela, osobito ne tiskanih, na kojima bi se očiglednije mogli dokazati snažniji utjecaji venuzijskog pjesnika na dubrovačke. Uostalom, sporni su i mnogi rezultati nadasve vrijednoga Kasumovića, koji je rimske utjecaje nalazio i kod onih dubrovačkih liričara gdje ih uopće nije bilo ili su posredno došli preko suvremene talijanske književnosti.

[1] Usp. na primjer: Kasumović, *Pjesme Urbana Appendinija i s njima izdana antologija dubrovačkih latinskih pjesnika*, Rad 174 (1908), 1–116; id., *Utjecaj grčkih i rimskih pjesnika na dubrovačku liričku poeziju*, Rad 199, 201. 203 i 205, Zagreb 1912–1914; Šrepel, *O latinskoj poeziji Junija Restija*, Rad 114 (1893), 99–158

Kasumovićeva ispitivanja u *Utjecaju* završavaju se s I. Đurđevićem i Gleđevićem jer se autor, kako sam ističe (o.c., Rad 205, str. 105), nije bavio pjesnicima iz doba padanja dubrovačke poezije, tj. nakon I. Đurđevića, uglavnom zato što se teško može doći do njihovih pjesama.

Posljednjih godina može se zabilježiti pojačan interes za Horacija. Tako je između 1963. i 1968. Ž. Puratić objavio nekoliko zanimljivih članaka (o Hidži, Kuniću, Rastiću, Džamanjiću i Feriću) koji se odnose i na moju temu.

Prvi pokušaj sinteze o Horacijevim odjecima u nas objavio je 1966. St. Josifović. Autor gotovo isključivo uzima u obzir djela (pretežno hrvatske i u neznatnom opsegu srpske književnosti) pisana na narodnom jeziku, i to tiskana. Drugi dio rasprave, samostalno objavljen, obrađuje 17. i 18. stoljeće *(Horaz in der serbokroatischen Literatur des XVII und XVIII Jahrhunderts*, Živa Antika XVI, Skoplje 1966, 279–309).

Razdoblje u kojem ispitujem Horacijeve odjeke kod dubrovačkih pjesnika proteže se od posljednjih decenija 17. st. do sedamdesetih godina 19. st. Dakle, oko dvjesta godina, kojima ni početak ni kraj ne označavaju neke jasno obilježene granice stilskih perioda. Ignjat Đurđević, rođen 1675, i Vice Petrović, rođen 1677, predstavljaju svojevrsnu sponu između 17. i 18. st.: u prvoga se snažni odjeci baroka prepleću s utjecajima Arkadije i klasicističkih tendencija 18. st., a u drugog se stilski postupci iz ranijeg razdoblja Arkadije miješaju s pojavama njezina kasnijeg razvoja. Ako za krajnju granicu uzimam prijevode Josipa Peričića iz sedamdesetih godina 19. st., činim to iz stvarnih i formalnih razloga. Iz formalnih razloga zato što se zbog obilna materijala želim ipak ograničiti na jedan vremenski period, a iz stvarnih, kudikamo bitnijih, što u vrijeme Peričićevih prijevoda ima još onih stilskih tradicija koje su se vrlo uporno održavale i sredinom 19. st.

Više je momenata djelovalo da sam se odlučio upravo na taj period od oko dvjesta godina. Najvažniji je, svakako, sadržan u činjenici da su Horacijevi utjecaji tada plodniji i raznovrsniji nego ikada prije u Dubrovniku. Hrvatski latinizam, kao specifična pojava naše i evropske književnosti, treba da čeka na sinteze, i po razdobljima i za cijelu staru književnost. Za to je potreban još niz monografija, latinističkih, kroatističkih i komparatističkih, pa nije ovdje mjesto da teoretski govorim o biti našeg latinizma u cjelini. Stoga ću samo načelno upozoriti što mislim kad govorim o hrvatskom latinizmu kao specifičnoj pojavi, jer će to donekle objasniti stajalište s kojega polazim u ispitivanju Horacijevih odjeka i uopće dodira dubrovačke književnosti s rimskom.

Snažan zamah književnosti na latinskom jeziku u doba humanizma i u 18. st. pojava je doista općeevropska. Tematika je za humanizma više zajednička geografski udaljenim zemljama nego što je u 18. st. No, i u stoljeću prosvjetiteljstva sukob filozofskih doktrina, književne prakse i nacionalnih književnih tradicija urodio je manje-više sličnim plodovima, na planu jedne, u mnogočemu, nadnacionalne, kozmopolitske latinističke književnosti. Uz nužne specifičnosti, dakako. U staroj hrvatskoj književnosti humanističko obrazovanje povezuje naše pisce s evropskim, otupljuje im – tako da kažem – krajnosti, uvjetovane rodnim krajem, i u duhovnom i u jezičnom pogledu.

Smrću Ignjata Đurđevića nestalo je, kaže se, posljednjega većeg pjesnika dubrovačke književnosti, koja je nakon toga u stalnom opadanju. Književna središta premještaju se u druge krajeve Hrvatske (Kačić Miošić), osobito u sjevernu Hrvatsku, gdje pišu Kanižlić, koji je prvi poznavao Dubrovčane i povodio se za njima, Relković, Katančić, Brezovački.

U ostalim evropskim književnostima paralelno s latinističkom teče i sve življe napreduje književnost na narodnim jezicima. Od sredine 19. st. nastaju i u sjevernoj Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji nekolika djela visoke umjetničke vrijednosti.

Specifičnost dubrovačke književnosti nakon Đurđevića bit će upravo u tome što pisanje na latinskom jeziku prevladava nad hrvatskim, dijelom i kvantitativno, a kvalitativno svakako. I ne samo to. Mnogi dubrovački latinisti – uz danak koji plaćaju antičkim ili klasicističkim uzorima i tematici – gotovo mahom izražavaju i misli i čuvstva svoja, svoga kraja ili svog doba uopće, nadovezujući na stilske i tematske tradicije dubrovačkih prethodnika ili uklapajući se u književna, filozofska, socijalna, politička strujanja u suvremenoj Evropi. U samog Đurđevića, na primjer, nalazimo latinskih pjesama koje su očite aluzije na razne zgode iz pjesnikova života u Dubrovniku ili njegove odnose s pojedinim ljudima.[2] Variranje ponekih istih tema u hrvatskim i u latinskim pjesmama izričito govori o pjesnikovu shvaćanju da je pjevanje na latinskom nedjeljiv dio s njegovom poezijom u cjelini. Rodoljubna nota, kojom je i inače prožet Đurđevićev rad, očituje se – pored svijesti o potrebi tematske vezanosti za svoj kraj – i u predgovoru *Uzdaha Mandaljene pokornice* (v. Kombol, *Povijest 321)*;[3] pjesniku je uvijek pred očima domovina: »i sve što pišem, činim, da nju gleda, da nju utišti, da nju hvali i uzmnaža u plemenitoj scjeni, i svijetlu imenovanju prid svijetom.« Možda »najkozmopolitskiji« po tematici među novolatinskim dubrovačkim pjesnicima, Kunić je ipak napisao dosta epigrama, posvećenih Dubrovčanima Stayu, Boškoviću, Džamanjiću i dr. (usp. osobito *Epigrammata encomiastica i Epigrammata sepulcralia et lugubria)*. Latinski opus Đura Ferića većim je dijelom vezan uz dubrovačku ili narodnu tematiku, kako u prijevodima narodnih pjesama, tako i u *Perijegezi*, koliko god bila prošarana reminiscencijama iz Vergilija.[4] U sasvim se novom svjetlu pokazuje Ferić kada se temeljito ogledaju njegovi latinski epigrami iz autografske zbirke u Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu,[5] oni iz autografa

[2] Usp. i V. Gortan, *Dubrovnik u Đurđevićevoj zbirci latinskih pjesama*, Živa Antika IV, 1 (1954), 197 i d.

[3] Kombolovu *Povijest hrvatske književnosti do narodnog Preporoda* citiram prema II izdanju, Zagreb 1961 (prired. M. Ratković i J. Ravlić)

[4] Za *Perijegezu* v. I. Kasumović, *Ferićeva Perijegeza i rimski pjesnici*, pretisk. iz Nast. Vjes., knj. VIII, sv. 3, Zagreb 1900.
Što se tiče narodnih pjesama, u Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu nalazi se zanimljiv, autografski rukopis *Slavica Poematia latine reddita*, s 45 pjesama prevedenih u heksametrima.

[5] Bili su nepoznati našim književnim historičarima. Usp. sada V. Gortan, *Izvorni latinski epigrami Đure Ferića u cavtatskom autografu*, Živa Antika XV, 1 (1965), 163–176.

u Naučnoj biblioteci u Dubrovniku i dr. Epigrami vrve živopisnim i duhovito zapaženim detaljima iz dubrovačkog života autorova doba. I napokon, još jedan primjer: Džono Rastić, aristokrat, protivnik novih ideja francuskog prosvjetiteljstva i njegovih odjeka u Dubrovniku. U ovećoj latinskoj zbirci *(Carmina)* od 25 satira, 9 elegija, 5 poslanica i različitih pjesama, koju mu je godinu dana nakon smrti izdao u Padovi i popratio uvodom F. Appendini, Rastić mnogostruko zahvaća u običaje svoga grada i, ugledajući se najviše u Horacija, izvrgava ruglu pojedinačne osobine i opće pojave svog doba.[6]

Dok se novolatinska književnost u ostaloj Evropi donekle održava uz djela na narodnim jezicima, a u 19. st. posve izumire, u Dubrovniku je upravo obratno: hrvatski pisana djela žive uz latinska, koja produžuju svoj vijek i u 19. st. U estetsko vrednovanje te književnosti u cjelini i pojedinostima sada ne ulazim. Epigonskih je stihotvoraca bilo dosta i tada, kao i prije, u dubrovačkoj, kao i u ostalim književnostima. »Dum nihil habemus majus, calamo ludimus« – nalazim zapisano na naslovnoj stranici verso rukopisa *Epigrammi di Giovanni de Bizzarro 1810* (Franj. bibl., Brlek 182)! Ironična primjedba, koja često pogađa u cilj; ne znam tko ju je i kada zapisao. Dodam li tome još jedan citat: »Scribimus indocti, doctique poemata passim« (iz Hor. epist. 2, 1, 117, napisano rukom prepisivača Bruerevićevih djela na unutarnjoj strani korica rkp. br. 41 Dubrov. arhiva), moram li naglašavati potrebu stalna opreza u procjenjivanju raznolikih želja i ostvarenja književnosti, o kojoj je riječ!?

Jedna je činjenica, mislim, ipak nepobitna: dubrovački latinizam organski je srastao s književnošću na našem jeziku. Ako prihvatimo već odavna, iako uvijek bojažljivo isticanu tvrdnju o trojezičnosti stare hrvatske književnosti, onda i djela na hrvatskom jeziku i latinska i ona manje brojna talijanska treba podvrći istim estetskim kriterijima, promatrati ih u okvirima istih kulturnopovijesnih okolnosti. Gledamo li tako, vijek dubrovačke književnosti produljuje se do duboko u 19. st.[7] Da ta završna njezina epoha, u cjelini gledana, nije najviši domet dubrovačke književnosti, ne treba posebno naglašavati.

*

Komparativno proučavanje stare hrvatske književnosti bilo je podložno mijenama i skokovitim metodološkim pristupima. Od ilirizma do danas ono je doživjelo raznolike perturbacije, koje su se u ne maloj mjeri odrazile na naš stav i ocjenu te književnosti: od nazdravičarskih hvalospjeva apsolutnoj vrijednosti, npr. dubrovačke književnosti sredinom

[6] Usp. o Rastiću u bilj. 1 citiranu Šrepelovu studiju *O latinskoj poeziji Junija Restija.*

[7] Diskutabilno je pitanje da li treba Matiju Bana, Matu Vodopića, a osobito Iva Vojnovića i dr. ubrajati u dubrovačku književnost, mislim dubrovačku koja nastavlja stare tradicije iz doba postojanja Republike. Čini mi se da ne bi trebalo: oni ipak stilskim postupcima, većom širinom tema i izborom književnih rodova prekidaju nit dubrovačke tradicije, koje se, na primjer, Antun Kaznačić, Ivan A. Kaznačić ili Medo Pucić ipak tješnje pridržavaju. No, o tome sada ne bih htio raspravljati.

prošlog stoljeća, do skeptičkih, hladnih i negatorskih ocjena, osobito u posljednjih nekoliko decenija našeg stoljeća. Prvih ima pojedinačno i u novije vrijeme, druge su se ponekad čule i u 19. st. (Kopitar, Vraz).[8] Spor se nije vodio na istoj liniji ispitivanja, a iz toga su i potekle mnogobrojne zablude, metodska zastranjivanja i nesporazumi. Za čitav je niz učenjaka bavljenje npr. Gundulićem predstavljalo ne samo književnopovijesni problem nego upravo nacionalni, slavenski »zadatak« u odnosu na pitanja većeg ili manjeg utjecaja talijanske književnosti na staru hrvatsku. A. Haleru, naprotiv, pisac je *Osmana*, uz još neke novije hrvatske književnike, bio koristan objekt za dokazivanje potpune estetske bezvrijednosti i toga hrvatskog pjesnika i drugih, kad se usporede s talijanskim stvaraocima i podlože kročeanskim mjerilima.[9] Contradictio in adiecto!!

Kada Torbarininu knjigu,[10] Kombolove[11] i Deanovićeve[12] rasprave – sve iz tridesetih godina – i Kombolovu *Poviest* iz 1945,[13] koju nadopunjuju kritička izdanja i veoma precizna istraživanja M. Ratkovića, nazivam prekretnicom i kamenima temeljcima u modernom ispitivanju odnosa hrvatske prema stranim književnostima, mislim upravo na njihovo trezveno izlaganje materije, lišeno svih obrambeno-nacionalnih kompleksa, ali ujedno filološki akribično i estetski doživljeno. Da to ujedno ne znači odricanje mnogobrojnih nacionalnih i estetskih vrednota koje postoje u našoj staroj književnosti, da ne označava »ustupak« talijanskoj književnoj povijesti, koja često (npr. Maver, Cronia) tumači staru hrvatsku književnost ili kao estetski bezvrijednu ili u biti talijansku na slavenskom jeziku, samo je po sebi jasno. Razlučivanje pismenosti od književnosti, kako to Kombol striktno provodi, nameće se kao imperativ

[8] Osobito o Kopitaru i Jensenovim kolebanjima usp. M. Murko, *Nekoliko riječi o prvim dubrovačkim pjesnicima*, Rešetarov zbornik, Dubrovnik 1931, str. 238–239.

[9] Istini za volju moram spomenuti da je u knjizi *Novija dubrovačka književnost* (Zagreb 1944) Haler donekle otupio, bar prešutno, oštricu svojih prijašnjih sudova, realnije ocjenjujući pisce i duh vremena iz kojega su potekli. To potvrđuje i odlomak iz uvodne Napomene na str. 5:« A upravo je glavna namjera ove knjige, da dokaže, kako i u novijoj dubrovačkoj književnosti još živi stara dubrovačka predaja, *predaja uzke povezanosti estetsko-spoznajnih vriednosti s praktičnim političko-ćudorednim djelovanjem*, u čemu i treba tražiti jedan od najglavnijih uzroka tisućgodišnje nezavisnosti Dubrovnika i njegove slave u svietu«. Ali zanimljiva je i za pisca karakteristična i ova tvrdnja na str. 18: »Ako pogledamo na duh i sadržaj stare dubrovačke književnosti, što nam ona pruža? U njoj jako pada u oči tradicionalnost motiva i konvencionalnost izražajnih sredstava: ljubav, pobožne pjesme, pastoralni elementi, – i to je sve. Stara dubrovačka književnost više je *receptivna*, nego stvaralačka. Ona je u svojoj bitnosti proizvod stanovite aristokratske zabave (kao što su to većinom i književnosti drugih naroda u ondašnjoj Europi), proizvod neke potrebe, da se poezija omiljelih pjesnika rekapitulira, da se fiksira vlastitim riečima. Od prvih početaka dubrovačke književnosti opažamo neku težnju za oblikovanjem, neku težnju za Ljepotom.«

[10] *Italian Influence on the Poets of the Ragusan Republic*, London 1931.

[11] *Dinko Ranjina i talijanski petrarkisti* (Građa 11, god. 1932) *i Talijanski utjecaji u Zlatarićevoj lirici* (Rad 247, god. 1933).

[12] *Odrazi talijanske akademije »degli Arcadi« preko Jadrana* (Rad 248 i 250, god. 1933. i 1934)

[13] V. bilj. 3.

i u proučavanju naše književne povijesti, isto toliko koliko i komparativno promatranje razvoja stare hrvatske književnosti u širim okvirima evropske, pogotovu u odnosima naše prema talijanskoj. Stoga je metodski neumjesno neprestano insistirati na neposrednim antičkim utjecajima u našoj staroj poeziji, premda oni vrlo često označavaju samo opću modu vremena ili direktno talijansko posredništvo. Isto je takva zabluda kad se ne može ili ne želi priznati činjenica da su hrvatski stari pisci jednako dobro mogli čitati latinske izvornike kao i njihovi kolege u peru s one strane Jadrana.

To posljednje ističem zato što mi se u ispitivanju Horacijeve sudbine u dubrovačkoj književnosti 18. i 19. st. nužno nametao isti problem: da li treba rad dubrovačkih latinista promatrati samo u okviru pojačanog klasicizma u čitavoj Evropi, dakle samo u odnosu na rimske pisce i gotovo izolirano od tokova književnog stvaranja na narodnim jezicima i u Evropi i u Dubrovniku, ili možda to djelovanje Dubrovčana treba izvoditi iz djelomično sličnoga u Italiji. Prvi pristup ne bi omogućio cjelovitu sliku, a drugi bi metodski bio potpuno promašen. Sasvim je prirodno da ću se, uzimajući u obzir raznovrsne komponente koje su uvjetovale procvat latinizma u Dubrovniku, svjesno ograničavati prvenstveno na rukopisni i dijelom na tiskani materijal specijalne, horacijevske tematike. Kad ističem specijalnu tematiku, ne mislim na one sporne slučajeve u kojima su tema ili metar samo na izgled horacijevski, a zapravo su izraz pomodarstva, inspiriranog književnošću talijanskih susjeda ili šire evropske književne prakse. Da budem jasniji: moja mjestimična sustezljivost u izlaganju Horacijevih odjeka u Dubrovniku označit će one tematske, metričke i druge komponente za koje istražujući na temelju rukopisnog ili tiskanog materijala nisam mogao posve utvrditi da li su potekle iz direktna Horacijeva utjecaja ili im je izvor u talijanskoj, francuskoj, čak i engleskoj stilskoj komponenti.

Skupljajući rezultate svoga rada o grčkim i rimskim utjecajima na dubrovačke liričare, Kasumović na jednom mjestu kaže o Dubrovčanima: »Kod njih su vidna oba utjecaja, i klasički i talijanski; oba se ta utjecaja u njihovim pjesmama preplíću i sljubljuju, a obadva se marljivim, ali i veoma mučnim, proučavanjem dadu otkriti, razmrsiti i odijeliti jedan od drugoga« (*Utjecaj*, Rad 205, str. 106/107). Da se ti utjecaji, kada su dvostruki, prepleću i sljubljuju, živa je istina, ali su ispitivanja nakon Kasumovića nepobitno dokazala da se vrlo često, ni uz izvanrednu marljivost i muku, ne može razmrsiti i odijeliti ono što je književna tradicija uz poticaje suvremenika mnogostruko natаložila.

2. HORACIJE I 18. STOLJEĆE

Zašto je baš u 18. stoljeću Horacijev utjecaj bio tako snažan?

Schanzova i Hosiusova tvrdnja: »Das Hervortreten oder Zurücktreten des Horaz in den verschiedenen Zeitepochen hängt mit der Kulturbewegung und den politischen Verhältnissen aufs innigste zusammen«

(*Geschichte der römischen Literatur*, II, 158, München 1954[4]) – isto je toliko apstraktna koliko i općeprihvatljiva. Utjecaji nekoga autora bez sumnje su uvjetovani i stilskim osobinama njegovim i duhovnom konstelacijom doba ili pojedinih pisaca koji se povode za autorovim nazorima o svijetu i ugledaju se u njegove stilske postupke. Katkada preteže jedan, katkada drugi faktor. Kada se stope oba, i značajnost autorova i prijemljivost doba, autorov se stil nameće kao dominantan čitavu razdoblju. Takav je, mislim, Horacijev udio osobito u manjim pjesničkim oblicima, u književnoj teoriji i u ideološkim stavovima 18. st.

Karakteristična je činjenica da se na naslovnoj stranici I sveska francuske *Enciklopedije* iz 1751. nalazi motto upravo s Horacijevim (Ars poet. 242–243) stihovima:

Tantum series juncturaque pollet,
Tantum de medio sumptis accedit honoris.

Poznato je koliko su se neki enciklopedisti ugledali u rimskog pjesnika. A evo ga i na početku glavnoga glasila i znanstvenog promicatelja prosvjetiteljske misli! Kao refleksivni pjesnik par excellence, Horacije se pretežno racionalnom potkom svoje lirike upravo nameće epohi kojoj je *raison* ishodište teoretskog filozofiranja i movens za političku i općedruštvenu akciju. Mješavina epikurejstva i stoicizma u Horacijevim nazorima stvara u biti materijalističku osnovu njegove životne filozofije, što nijednom razdoblju nije bilo više primjereno negoli prosvjetiteljstvu 18. st. Ali kako dovesti u sklad npr. enciklopediste, teoretske preteče velike revolucije, s njihovim ljubimcem Horacijem, koji nakon republikanskih zanosa iz studentskih dana pristaje – makar i uz nenametnutu evoluciju vlastitih političkih uvjerenja – da na dvoru zatornika republike bude poštovan pjesnik i donekle propagator njegovih ideja? Jedna zajednička iluzija vezuje rimskog pjesnika s mnogim uglednim prosvjetiteljima, među kojima je nadasve karakterističan Voltaireov primjer: iluzija u apsolutnu moć razuma, koji će silno djelovati na vladara da riješi društvene probleme. S druge strane, *profanum volgus* nije prosvjetiteljima u praksi bio ništa manje zazoran nego Horaciju!

Svojevrsna didaktičko-etička nota, kojom su u nacionalnom i augustovskom smislu prožete mnoge ode, a u općedruštvenom i filozofskom satire i epistule Horacijeve, ostavila je dosta traga u pjesništvu prosvjetiteljskog doba. Uza sve ostale okolnosti, možda bi i time trebalo tumačiti niz povremenih pjesama pohvalnica koje se u horacijevskom stilu obraćaju kraljevima, prinčevima i članovima njihovih obitelji širom Evrope. Sociološki i psihološki promatran, takav stav pisaca prema vladaru manje je znak svjesna filistarstva, a više izraz nesvjesne oportunističke želje da lik vladara, razumna i energična vođe naroda, posluži kao paravan i zaštita njihovoj mirnoj građanskoj egzistenciji. Dijelom su za to nalazili primjer i u praktičnim odnosima Horacijevim s Augustom. Jer, i za rimskog pjesnika i za nasljedovače u sličnim političkim okolnostima karakteristična je koliko neka privrženost ili, rekao bih, dobrohot-

nost prema vladaru, toliko i uočljiva sustezljivost prema eventualnom stalnijem udjelu pisca u svakodnevnoj politici ili čak agitaciji. Nije li nadasve zanimljiva Augustova primjedba Horaciju pošto je pročitao *Satire* i u njima nije našao govora o sebi: »An vereris, ne apud posteros infame tibi sit, quod videaris familiaris nobis esse?«!

Iz Augustove izjave, kako je prenosi Svetonije (usp. *Vita Horati)*, ne bi se moglo mnogo zaključivati o Horacijevu stavu prema caru, kad u pjesnikovim djelima ne bismo nalazili mnogobrojne potvrde za to. Mislim, dakako, na tzv. *recusatio*, kojom Horacije sad uvijenije, sad otvorenije odbija mnoge Augustove preporuke da se i on prihvati pisanja epa (v. npr. sat. 2, 1, 10–13, carm. 1, 6; 2, 12; 4, 2; 4, 15, epist. 2, 1, 250 i d). Ako je moja interpretacija točna, razlog tom odbijanju nije samo u tome što je pjesnik svjestan da mu više leže pjesme kraćeg daha. On je imao tako opsežnu književnu kulturu da je mogao napisati ep, možda i ne slab. No, u stalnu odbijanju bit će da je bilo i bojazni da bi se, posegnuvši za mitološkom ili suvremenom epskom temom, upustio u nešto što ne odgovara njegovu temperamentu i epikurejskom životnom stavu. To nešto mogao bi, možda bi i morao biti zahtjev cara i određenog kruga čitalaca da u kontinuiranu spjevu napiše – hvalospjev Augustu i njegovoj politici. Što neke pjesme, osobito iz treće i četvrte knjige, imaju takvu tematiku, nije kontradikcija, jer su to ipak lirske, momentane reakcije na neke događaje; jer političke pjesme manje znače slavljenje Augusta i njegovih, a više u caru uzdižu simbol starorimskih vrlina, moralne i fizičke snage rimskog naroda i njegove svjetske misije. Taj dug pjesnik je mogao platiti svojem vremenu, i to iz puna i iskrena uvjerenja. Više od toga ne! Zašto posljednjih nekoliko godina života nije objavio ni riječi, ne znamo.

Glavna je Horacijeva snaga u lirskim pjesmama intimnijega karaktera, u satirama kojima se uz blagu ironiju izvrću ruglu svakodnevne ljudske mane i u filozofski intoniranim epistulama. To su poznate činjenice. Treba ipak naglasiti da je najviše traga u kasnijim stoljećima ostavio upravo taj bitni dojam o pjesniku, koji u povučenosti, bez želje za bučnim društvom i velegradskim životom, pjeva o dobroj, staroj kapljici i umjerenoj ljubavnoj strasti, koji ponire u pitanja života i smrti, uzdižući ih brušenom dikcijom i stihovima do općeljudskog značenja. Ako je didaktičko-etička nota, kako sam je gore uvjetno nazvao, jedna strana Horacijeva stvaralaštva, druga je i kudikamo karakterističnija onaj intimni ili do srži racionalan ton malih, kao kristal jasnih pjesničkih cjelina. Kad su god pjesnici kasnijih epoha bili skloniji refleksivnosti (a to je bilo često u 18. st.), obraćali su se Horaciju. Kad su tražili oslonac u borbi protiv emocionalno i stilski »raspadnutih« pjesničkih tvorevina ili struja, nalazili su ga u strogoj kompoziciji Horacijeva lirskog izraza. Arkadija se tako borila protiv baroka, a kasniji klasicizam protiv ekscesa Arkadije. Utjecaj *Pjesničkog umijeća* pripisujem istim motivima. Kad su se, bez jetkosti i političke oštrice, pisale satire, ili se među prijateljima izmjenjivale pjesničke poslanice, bile su prožete horacijevskim duhom. Napokon, i ne na posljednjem mjestu po važnosti, kad god su pjesnici čeznuli za svojim spokojstvom u sferama »čiste« poezije ili se pred

društvenim nedaćama ili političkim pritiskom zatvarali u kulu bjelokosnu, nerijetko su tražili i nalazili primjer u Horacijevu i životu i pjesništvu.

U malokojeg je antičkog pisca, kao u Horacija, pjesnički oblik, njegov metar i ritam tako brižno i estetski funkcionalno usklađen s temom. Kako u povijesti književnosti rodovi i vrste djeluju i inercijom tradicije, i Horacijevi lirski oblici zajedno s impresivnim i raznolikim metričkim shemama duboko su se doimali u kasnijim vremenima. Osamnaesto stoljeće, osim toga, nije više doba velikih, epskih spjevova – premda ih još ima – pa je i njegova prijemljivost na pjesnika manjih lirskih cjelina osjetljivo jača. Ne moram posebno naglašavati da u ovom i ostalim razdobljima piše niz pjesnika koji se povode samo za izvanjskim izražajnim i metričkim osobinama Horacijeva stila, nemajući dovoljno individualne snage da prevladaju utjecaje lektire i njima stvaralački oplode svoj lirski izraz.

Svi ti razlozi, pojedinačno ili udruženi, mogli su djelovati da se Horacijev utjecaj najjasnije očitovao upravo u 18. st.

3. NEOLATINIZAM U DUBROVNIKU 18. i 19. STOLJEĆA

Veliki potres 1667. i požar koji je nekoliko dana harao gradom nanio je Dubrovniku goleme materijalne štete. Ipak, nakon oporavljanja, Dubrovnik dosta mirno provodi posljednje stoljeće svoje nezavisnosti. Ekonomski je ojačao u prvom redu zahvaljujući svojoj trgovačkoj mornarici, premda mu je u isto vrijeme znatno oslabila kopnena trgovina. Zbog slabljenja nekih drugih grana dubrovačke privrede i vlastela i ostalo gradsko stanovništvo posvećivali su u 18. st. osobito pažnju zemljoradnji. Već ranije vlastela su se počela povlačiti iz trgovine, novčanih i drugih poslova, živeći od novčane rente sa svojih zemljišnih posjeda, od najamnina za kuće i dr. Taj prisniji odnos prema ladanjskom životu odrazio se tematski i u mnogih književnika, tako da uživanje u mirnom imanju izvan grada nisu samo Vergilijeve i Horacijeve reminiscencije.

Povučen život vlastele i viših slojeva građana, uz pojačani utjecaj katoličke crkve, poglavito isusovaca do ukidanja njihova reda (1773), djelovao je na produbljivanje konzervativnih raspoloženja. Duh prosvjetiteljstva prodirao je mnogo teže i polaganije u Dubrovniku nego u drugim krajevima Evrope. »Tako je Dubrovnik u vrijeme, kada je druge evropske zemlje zahvatio talas racionalizma, vjerske snošljivosti i slobodoumnosti, u svojoj većini išao u suprotnom pravcu i bio mnogo konzervativniji nego u ranijim stoljećima«.[14]

Još će jedna činjenica biti vrijedna spomena s obzirom na neke pojave u dubrovačkoj književnosti toga razdoblja, a to je stalno i nezaustavljivo propadanje vlastele, kojoj građanstvo sve više preotima vodeće

[14] Citat je sa str. 1220.*Historije naroda Jugoslavije II*, Zagreb 1959; v. pogl. XLIII (J. Tadić). Usp. još i Stullijev članak *Dubrovnik* u *Enciklopediji Jugoslavije 3*, Zagreb 1958, str. 147. i d.

položaje u ekonomskom i društvenom životu. Vrlo oštro iznosi to stanje francuski konzul La Maire oko god. 1776: »Avec de pareils sentiments tous les membres de la republique sont desunis et ne prennent aucune part à l'interêt public. Personne n'a de patrie. Chaque noble ne vise qu'aux avantages de sa famille ou de sa faction. Le corps aristocratique n'ignore pas qu'il est haï du peuple...«[15] Začudo, u kolikoj će mjeri nadopuniti sliku izvještaj anonimnog izvjestioca Mariji Tereziji, deset godina kasniji od La Maireova: »I nobili ed i cittadini, che hanno onde poter mantenere fuori di patria i loro figliuoli, mandanli conseguire una educazione più civile e più propria a loro talenti fuori della patria. Per lo più preferiscono Roma o Napoli, dove sono istruiti nel buon costume e nella letteratura. Quelli, che non sono nobili, se hanno fatto qualche profitto, non vogliono più tornare in patria e trovansi qualche impiego, che vaglia loro procacciare più gloria e vantaggio maggiore, che non in Ragusi, dove non incontrerebbero o premi al loro sapere o mezzi onde coltivarlo ed accrescerlo.«[16] Većinom konzervativna i sterilna u zanošenju starom slavom, vlastela su na glasove o francuskoj revoluciji reagirala tek tada kada je francuska vojska već stigla na jadransku obalu Italije. Razrožni i podijeljeni u ocjenjivanju situacije, jedni gledajući u rezultatima revolucije opasnost za sebe, a drugi prateći sa simpatijama njezine uspjehe, dočekali su francusku okupaciju 1806. Tendenciozno i kao zloguk prorok predskazuje to spomenuti La Maire: »Le peuple de son coté abhorre ses maîtres, et tourne tous ses desirs vers un changement de domination. Si la republique etoit exposée aux attaques d'un ennemi, l'on verroit la plus part des citoyens aller au devant de lui, et le regarder comme leur liberateur« (ibid.). Francuzi su 1808. i formalno ukinuli dubrovačku državu i aristokratsku vlast. Nakon prijelaznog perioda, 1814. Austrija je zaposjela Dubrovnik, koji će tada čitavih sto godina, do konca I svjetskog rata, životariti u okviru habsburške monarhije. Naći će se u tom najžalosnijem periodu dubrovačke povijesti pisaca koji će, s uvjerenjem ili bez njega, nastojati da otkriju i neke prednosti austrijske uprave i života u neslobodnom gradu. Naći će se i onih koji duboko žale za vremenom francuske uprave. No i njih je s ostalima spajala bolna čežnja za nepovratno minulim danima kada se nad gradom slobodno vijala zastava Republike sv. Vlaha.

Književni rad u Dubrovniku, nakon velikog potresa, počeo je ponovo oživljavati tek potkraj 17. st. Po uzoru na talijansku Akademiju degli

[15] Usp. *Izvještaj Gosp. La Maire, francezkoga konsula u Koronu, o Dubrovačkoj republiki*, obj. S. Ljubić, Starine 13 (1881), 67.

[16] Vidi: Haus, Hof u. Staatsarchiv u Beču 573/175, pag. 120, objavio G. Novak, *Kultura u Dubrovniku oko 1775 godine*, Prilozi PP 2 (1922), 189–195, citat na str. 195. Izvjestilac inače voli Dubrovnik, naziva ga »Firenze della lingua illirica« (Novak 191), hvali dubrovačke pisce i osobito Gundulića. Dubrovnik je, ističe, uvijek obilovao učenim ljudima i znamenitim književnicima, ali oni i prije i sada većinom izvan domovine u dalekom svijetu traže i nalaze slavu. Modernije tehnički obrazovan, kako se čini, upravo je zapanjen činjenicom da su Dubrovčanima potpuno nepoznate fizika i pojave elektriciteta, pa odlomak o tome emfatički završava: »Chi direbbe che la patria di Boscovich fosse Ragusi?« (ibid. 193).

Arcadi, osnovanu 1690, i u Dubrovniku je oko 1695. (svakako prije 1696) osnovana Akademija ispraznih, koja se u latinskim i talijanskim spisima nazivala Academia Otiosorum Eruditorum ili Accademia degli Oziosi Eruditi.[17] Postojala je uz prekide oko četiri decenija, do tridesetih godina 18. st., i okupljala niz kulturnih ljudi Dubrovnika, među kojima je bio najistaknutiji Ignjat Đurđević. Poznati su joj članovi bili Vice Petrović i Džankarlo de Angeli, a najagilniji Dživo Natalić Aletin (1670–1743) i Đuro Matijašević (1670–1728), koji je bio i važan posrednik između rimske i dubrovačke akademije.

Od poznatijih pjesnika koji su se rodili u Dubrovniku u posljednjoj četvrtini 17. st. i stvarali u 18. st. naveo bih u prvom redu već spomenute Ignjata Đurđevića (1675–1737), koji je ujedno i posljednji dubrovački pjesnik većeg formata, Vicu Petrovića (1677–1754) i Džankarala de Angelija (1685–1750). U 18. st. rodili su se i pisali: Josip Betondić (umro 1764), Luko Mihov Bunić (1708–1778), Ruđer Bošković (1711–1787), Benedikt Stay (1714–1801), Blaž Bolić (1717–1756), Rajmund Kunić (1719–1794). U 18. i 19. st. djelovali su Brno Džamanjić (1735–1820), Đuro Ferić (1739–1820), Đuro Hidža (1752–1833), Džono Rastić (Junije Resti, 1755–1814), Ivan Salatić (1759–1829), Jakov Betondić (rođ. oko 1760), Marko Bruerević (1765?–1823), Marko Faustin Galjuf (1765–1834), braća Frano Marija (1768–1837) i Urban (1777–1834) Appendini, Luko Stulli (1772–1828), Luko Didak Sorkočević (1776–1865). Rođeni su u posljednjih dvadeset godina 18. st., a pisali u 19. st.: braća Antun (1779–1838) i Tomo (1782–1826) Krša–Chersa, Ivo Bizzarro (1782–1833), Antun Kaznačić (1784–1874); samo 19. st. pripadaju: Ivan August Kaznačić (1817–1883), Medo Pucić (1821–1882), Josip Peričić (1833–1901) i dr.

Nisam spomenuo sve pisce, nego samo karakterističnije, premda bi ih se moglo nanizati bar još dvostruko toliko. Kasumović[18] samo u prvoj polovici 19. st. nabraja, uz vrlo kratke bilješke, 66 pisaca! Među književnim radnicima što sam ih naveo nalaze se i oni kod kojih ću u II dijelu radnje pojedinačno istražiti Horacijeve utjecaje.

Svi ti književnici napisali su na pregršti latinskih pjesama ili čitave zbirke, a neki bar po koju latinsku. Većina je uz latinske pisala i hrvatske pjesme. Neki su pisali i talijanski, npr. Bruerević, braća Appendini, Stulli, braća Krša – Chersa, Bizzarro. Ima ih među njima koji su pisali u sva tri jezika: hrvatskom, latinskom i talijanskom. Neki, pak, pretežno pišu na našem jeziku, osobito oni iz 19. st.

Vrlo je raznolika vrijednost njihovih stihova; jer pretežno su se stihovi pisali u to doba. I među spomenutima, a posebice među onima koje nisam naveo, ima običnih stihotvoraca, koji bez nadahnuća, vladajući samo vanjskom tehnikom pjesnikovanja, kuju metrički pravilne stihove, jezikom koji često nije bez elegancije i znakova dobra poznavanja rimskih uzora. Vrijeme je bilo takvo. »Klasicizam se sliedio javljati« – dobro

[17] Deanović, *Odrazi*, Rad 248, 27–57. i passim.

[18] *Dubrovački pjesnici u XIX. vijeku prije ilirskoga preporoda*, Školski vjesnik XI (1904), 119–122, 633–635, 857–860.

zapaža Rajmund Visić na str. VIII predgovora uz izdanje 'Pjesama razlikih' Antuna Kaznačića Dubrovčanina, Dubrovnik 1879 – »u svakoj prigodi, i svak ko je umio svoju misao u stihove skladati, držao je za dužnost štampati svoj umni porođaj u prigodnim poetičkim zbirkama, gdje se pjevahu rođenja, vjenčanja, kaluđerovanja, novi misnici, putovanja, imen i rođendani, promicanja, smrti velikaša, bogataša i napokon svih onih od kojih se moglo što ufati, ili bojati se«.

Snažnijih, originalnijih književnika možemo u to doba nabrojiti svega nekoliko. Đurđević, Stay, Kunić, Džamanjić, Ferić, Hidža, Rastić i Bruerević, pa donekle Kaznačići i M. Pucić ističu se među ostalima ne samo raznovrsnošću svoga književnog rada i utjecaja na književne prilike svoga doba nego i originalnim prevladavanjem stranih utjecaja, u prvom redu antičkih i talijanskih, donekle francuskih i ponešto engleskih.

Možda bismo, ipak, morali biti oprezniji u ocjenjivanju rezultata postignutih na književnom polju 18. i 19. st. u Dubrovniku. Mislim na onu nekako olako nabacivanu konstataciju u našoj književnoj povijesti da 18. st. predstavlja period izrazitog i stalnog opadanja dubrovačke književnosti. Svakako, impresionira činjenica da 18. i 19. st. nemaju značajnog, bogato nadarenog pojedinca stvaraoca kakav je u 16. st. bio Marin Držić, u 17. st. Gundulić i Bunić, u počecima 18. st. Đurđević. Činjenica je, također, koja nemalo utječe na opći sud, i to da nakon Đurđevića doista nema velikog stvaraoca na našem jeziku, nego je veći dio originalne pjesničke produkcije napisan na latinskom. No čini mi se da su Kombolove tvrdnje o 18. st. kao »stoljeću vrlo živahnog latinizma« (*Povijest*, 305) i o »sterilnosti u književnom radu u Dubrovniku u decenijima poslije Đurđevića« (ibid., 342) oprečne jedna drugoj i, što se tiče druge, preoštro generalizirane. Mogao bih se s takvom ocjenom odmah složiti ako a priori prihvatimo pretpostavku da slabljenje književnosti na *hrvatskom* jeziku znači u književnosti u isti mah i apsolutno propadanje. Nadalje, ako a priori prihvatimo kao dovoljan razlog za nedovoljnu vrijednost ili apsolutno propadanje činjenicu da je neka književnost ili neko njezino razdoblje u većoj mjeri podložno snažnim utjecajima iz drugih književnost. Kako ne mogu iz više razloga prihvatiti takve apriorističke pretpostavke, ne slažem se ni s Kombolovim zaključcima. Ponajprije, na dubrovačku književnost 18. i 19. st. nisu u biti strane književnosti ništa više utjecale nego u prethodnim stoljećima. Mjerodavna je samo ocjena do kojeg su stupnja prevladani utjecaji i stvoren vlastiti izraz u tradicionalnim okvirima književne prakse. Ako bi *jezik* kojim je pisan velik dio dubrovačke književnosti 18. i 19. st. imao biti glavni znak dekadanse, onda bih se još manje mogao složiti s Kombolovim i sličnim generalizacijama, jer upravo u upornom trajanju i održavanju latinističke književnosti i gledam specifičnost književnog rada u Dubrovniku toga razdoblja. Latinskog Držića, Gundulića ili Bunića Dubrovnik doista nema u tim stoljećima. No, ne predstavlja li zbir od nekoliko snažnijih pojedinaca u jednom i drugom stoljeću pozitivan znak plodnog i umjetnički dosta značajnog književnog stvaranja? Zar Kunićev prijevod *Ilijade* u 18. st. i Hidžin prijevod Horacija

u 19. st. ne potvrđuju činjenicu da su sazrele prilike i našli se talentirani pjesnici te su, jedan na latinskom, drugi na hrvatskom jeziku, ostvarili značajne prijevode dvaju velikana antičke i svjetske književnosti? Uostalom, Kunićeva slava nije bila samo za života velika, i ne samo u Dubrovniku, nego još više u stranom svijetu: vrijednost mu je poskočila (bar u talijanskoj književnoj povijesti, koja ga ubraja u talijanske latiniste!) kad se utvrdilo da se njegovim latinskim prijevodom izdašno poslužio Monti u svojoj *Ilijadi*.[19]

Spomenuo sam samo dvojicu, a prije sam već isticao i Ferićeve epigrame, koji su jak dokaz njegova talenta, i Rastićeve satire, u kojima se antički, prvenstveno horacijevski, utjecaji sretno stapaju s mjestimičnim engleskim utjecajima i ujedinjuju u karakterističnoj pjesničkoj fakturi, kakve prije – slično je i s Kunićevim i osobito Ferićevim epigramima – nismo nalazili u Dubrovniku, a nije ih previše bilo ni u ostalim evropskim književnostima toga doba. Ne bih htio ovdje raspravljati o Kunićevim epigramima, o kojima je Alfieri izrekao onu krilaticu koja će se kasnije toliko ponavljati: »Che peccato di sì bella latinità spreccata in tanti nienti«, a Kombol ih nazvao »govorljivom latinskom poezijom« (*Pov.* 338). Oni mi ovdje mogu samo poslužiti kao vrlo karakterističan primjer kako se često može generalizirati pogotovu onda – a to je, mislim, glavni razlog! – kada se zna da se djelovanje nekog autora poklapa s jednom općeevropskom pojavom, kao što je novolatinska poezija u 18. i dijelom 19. st. Ne mislim »braniti« Kunića, jer popriličan njegovih epigrama doista ne označava trajne estetske vrednote, ali plediram za individualan pristup svakom djelu i svakom književniku. Duboko se slažem s Maixnerom,[20] koji odbija Alfierijev sud, tvrdeći da se to isto može reći više-manje za svu grčku epigramatsku poeziju, naročito onu u *Antologiji*, i sličnu rimsku. Dodao bih ovdje: može se reći i za svu suvremenu evropsku. Da li je Alfieri dobro poznavao grčku epigramatiku, ne znam, ali se on sigurno ne bi *usudio* ocjenu Kunića primijeniti i na grčke epigrame. Ima, dakle, nekih predrasuda, koje potječu ili iz nedovoljna poznavanja predmeta ili iz tradicijom posvećenih preduvjerenja, koja djeluju na neke opće sudove. Takve pojedinačne predrasude nameću se katkad i u prosuđivanju naše novolatinske poezije. Činjenica da je ona pisana na latinskom, kao i u drugim zemljama, i da ima mnogih tematskih dodira sa suvremenim strujanjima, i da u to doba postoji bezbroj epigonskih stihotvoraca – još uvijek ne može i ne smije biti sama po sebi presudna za ocjenjivanje individualnih napora nekog pisca. Tȁ, Monti je *preveo* Homerovu *Ilijadu*, a nije znao grčki jezik, nego mu je među ostalim pomogao i Kunićev *latinski* prijevod! Ili, samo još jedan primjer: Ignjat Đurđević. Stalo mi je do njega upravo zbog toga što je njegova produkcija na hrvatskom velika i značajnija od latinske. Pretpostavimo li začas da je Đurđević napisao samo zbirku *Poetici lusus varii* i uz nju nešto malo ili ništa drugih pjesama, glavna bi pažnja književne

[19] Usp. Torbarina, *Oko engleskog prijevoda jedne Đurđevićeve pjesme*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, Zagreb 1951, str. 680.

[20] *Život i rad Rajmunda Kunića*, Rad 96 (1889), 138.

povijesti bila obraćena tom njegovu radu. O njegovu latinskom stvaranju relativno se vrlo malo pisalo, u prvom redu zbog nedostatka kritičkog izdanja koje je uz potpun i akribičan znanstveni aparat priredio tek V. Gortan 1956. Da li bi bilo dosljedno i znanstveno uvjerljivo – s gornjom pretpostavkom ili bez nje – svoditi taj Đurđevićev rad samo pod tematske i izražajne okvire suvremenog arkadskog ili novolatinskog isusovačkog pjesništva? Mislim da ne bi. Deanović je oprezno postupio kad je govoreći o Đurđevićevu radu (*Odrazi*, Rad 250, 68–69) upozorio i na dva značajna zbornika onog vremena: *Parnassus Societatis Iesu* (1654) i *Arcadum Carmina* (1721). Đurđević je doista umnogome predstavnik te pjesničke manire, i isusovačke i arkadske. I na njega se djelomično može primijeniti dobro zapažena Carduccijeva karakterizacija L. Cerrettija i uopće jednog dijela pjesništva u 18. st.: »E questa facilità di sentimenti , questa leggerezza di forme, senza fondamento di convincimenti e di affetti, non era degli anni inesperti, di giovani immaturi, era di tutta la vita, di tutta la società: e questa società, per la quale cantar le felci di sant' Antonio e i bacci di Licoride, invocar Priapo e san Giuseppe, era lo stesso, questa società usciva dalle scuole de'gesuiti.«[21] Đurđevićevo je pjesništvo i takvo, ali ne samo takvo. U nastojanju da na čitavo njegovo djelo primijenimo takvu ili sličnu opću karakteristiku, promašili bismo isto tako kao što se dogodilo Alfieriju i svima onima koji ga nasumce citiraju. Ograničim li se samo na jedan, čak manji dio Đurđevićeva latinskog opusa, na epigrame, i usporedim li ih s Kunićevima i Ferićevim: kolike sličnosti i kolike razlike u isto vrijeme! Sva tri pjesnika pišu u elegijskim distisima, sva su trojica dobro poznavala Marcijala. U Đurđevića se ipak osjećaju jaki dojmovi Ovidijeve i Katulove dikcije, u Kunića osobito Katulove, a Ferić je, rekao bih, u dikciji najviše svoj, kao što je i tematski tješnje vezan uz vlastite pjesničke preokupacije i uz tipične dubrovačke prilike i ljude u njima. Uvodni dio dužih epigrama u Đurđevića je, čini mi se, bujniji u deskripciji, razvijenijom sintaksom dovodi do završne poante; Kunić je sažetiji u izrazu, ponešto više uspijeva – kao i Ferić – zbijenom stilizacijom uvodnog dijela istaknuti opoziciju poante; Ferić je možda najduhovitiji od sve trojice.

Prelazilo bi okvire ove radnje ako bih se dalje upuštao u načetu temu. Uostalom, za to su potrebna dalja i obimna stilska istraživanja, kojima na žalost ne obilujemo u dosadašnjoj literaturi o hrvatskom latinizmu. U ovaj čas bilo mi je stalo samo do toga da natuknem opasnosti koje se kriju u nedovoljnu poznavanju pjesničkih individualnosti, makar one bile i skromnijeg dometa. Jer viši ili niži stupanj pjesničke invencije ne može otkriti samo općenito poznavanje autorova opusa. To više što je od djela hrvatskih latinista vrlo mali broj tiskan, a kritičkih izdanja ima svega nekoliko, i to iz najnovijeg doba.

U prvom redu bogate humanističke tradicije u Dubrovniku, zatim utjecaj školstva, dobro opskrbljene knjižnice i dugotrajni, plodni dodiri

[21] Usp. *La lirica classica nella seconda metà del secolo XVIII*, Opere di G. Carducci, vol. XV, Ediz, naz., Bologna 1939, str. 174.

Dubrovčana s talijanskim kulturnim središtima i strujanjima u talijanskoj književnosti temeljni su faktori koji su utjecali na razvoj latinizma. Kad ističem humanističke tradicije, shvaćam ih u širem značenju, ne misleći samo na latinističku književnost iz epohe humanizma ili na pojedinačna latinska ostvarenja prije 18. st. nego i na dubrovačku književnost u cjelini, koja obiluje i tematskim i izražajnim elementima iz antičke književne baštine. Nije, dakako, ovdje od presudne važnosti da li su ti antički utjecaji uvijek potekli iz neposredne lektire ili su posredno dolazili iz Italije. Značajno je prvenstveno da dubrovački književnici 18. i 19. st. u domaćim prethodnicima nalaze uzore, na kojih tradiciju ne s malim ponosom nadovezuju oplođujući svoj rad i vanjskim poticajima. Zbog toga ne smatram presudnom i najbitnijom jezičnu promjenu, tj. pretežno obraćanje prema latinskom izražavanju u 18. st., jer ono za većinu njih ima da znači dijelom mogućnost da se domaće ili opće teme ili čak naše narodno blago učine dostupnima i stranom čitaocu, a dijelom predstavljaju obol naših književnika općeevropskoj modi pisanja na internacionalnom jeziku. Detaljnije stilsko ispitivanje izvornih i prevodilačkih djela Dubrovčana 18. i 19. st., napisanih na hrvatskom jeziku, pokazalo bi u kolikoj im se mjeri dikcija, metar i izbor nekih tema, što su stvoreni u prethodnim periodima, upravo nameću snagom posvećene tradicije. Kod talentiranijih među njima ili u sretnije uspjelim ostvarenjima osjeća se očita zrelost pjesničkog izraza i neka elegantna podatljivost ritma toku pjesničke teme. Svega toga bez izrazitog uvjerenja o postojanju dubrovačkog klasičnog idioma, kako na hrvatskom, tako i na latinskom jeziku, ne bi moglo biti.

Organiziranog javnog školstva u Dubrovniku nije bilo sve do konca 17. st. U 16. i početkom 17. st. samo su povremeno u gradu boravili isusovci i poučavali sinove uglednijih obitelji, ali nisu imali stalne škole. U svoje su ruke dobili dubrovačku školu tek 1658, kad se nastojanjem Stjepana Gradića prva dva isusovca stalno nastaniše u Dubrovniku da poučavaju mladež.[22] No, to je još uvijek bila samo *statio*, kako su je onda zvali, a tek se god. 1684. pretvorila u pravi kolegij, Collegium Ragusinum, u kojem su isusovci održavali nastavu neprekidno do ukinuća njihova reda 1773. Za našu temu od prvenstvena su značenja oni dijelovi isusovačke naučne osnove *Ratio atque institutio studiorum* (u definitivnom izdanju objavljena je u Napulju 1599. i vrijedila je za čitavu Evropu), koji govore o učenju književnosti i izboru pisaca. Učenici su u tančine morali poznavati Horacija, Vergilija i dijelom Ovidija, od Grka Homera, od prozaista Tacita, Livija, Salustija i Cicerona, Herodota, Demostena, Aristotela i Platona.[23] Dakle, Horacije je među najuglednijim predstavnicima po važnosti u nastavi! Ako još imamo na umu stalnu praksu u tim školama da učenici svakoga dana moraju naučiti

[22] Usp. Körbler, *Četiri priloga Gunduliću i njegovu »Osmanu«*, Rad 205 (1914), 140.

[23] Usp. Vanino, *Geneza naučne osnove Ratio studiorum*, Vrela i prinosi IX (1939), 111–129. i Allan P. Farrell, *The Jesuit Code of Liberal Education*, Milwaukee 1938. O isusovačkim i skolopskim školama u Dubrovniku v. i: Bersa, *Dubrovačke slike i prilike*, Zagreb 1941, str. 98–99. i 201–203.

nekoliko stihova napamet, pa ih profesori svake subote, koncem svakog mjeseca i na kraju školske godine ispitaju sve što su naučili, ne moramo se čuditi onim stotinama stihova koje bivši đaci Kolegija nose sa sobom u život i koji im, kada sami pišu, upravo naviru pod pero. U idejnom pogledu važno je naglasiti da isusovci, forsirajući latinski jezik i kao nastavni i kao odgojni, a donekle i talijanski, šire i produbljuju u dubrovačkoj omladini latinski kozmopolitizam, koji je također bio snažan faktor u opredjeljivanju budućih književnika upravo za latinski jezik i tematiku s njim povezanu. Po ukidanju isusovačkog reda dubrovački je senat pozvao u Dubrovnik skolope (zovu ih i pijaristi, Patres Scholarum Piarum), koji su preuzeli Kolegij, a kasnije i licej-konvikt koji je 1808. otvorio general Marmont da zamijeni stari Kolegij. Kad je Austrija 1814. zauzela Dubrovnik, preuzela je od Francuza i dobro uređeni licej-konvikt i skolope kao profesore. Skolopima je latinski jezik, s vjeronaukom, također na prvom mjestu u nastavi. Neprekidnim čitanjem i tumačenjem najboljih uzora i stalnim vježbanjem u stihu i prozi odgojili su skolopi niz književnika 19. st., vještih latinskoj liri. Preuređenjem nastave u Dalmaciji god. 1817. dubrovački se Licej pretvorio u C. i kr. gimnaziju s pet razreda, kojima je iduće godine dodan šesti, a 1848. još dva. 1850. skolopi napustiše gimnaziju i Dubrovnik, a poučavanje su ponovo preuzeli isusovci 1852, jer je odluka o ukidanju njihova reda bila opozvana 1814, te su se oko 1840. vratili u Dubrovnik. Kao značajnu činjenicu napominjem da je 1849. hrvatski jezik uveden kao školski predmet, a 1869. i kao nastavni jezik. Pošto je vlada otpustila isusovce, školske godine 1868/69. zavod je sekulariziran. Trebalo je, mislim, iznijeti ovih nekoliko podataka jer oni bjelodano svjedoče i o silnom značenju latinske kulture za dubrovačke javne radnike i o paralelnom, iako ne presudnom, utjecaju talijanskog jezika, koji su u nastavi provodili i isusovci i nešto manje skolopi.

Činjenice o stanju dubrovačkih javnih i privatnih knjižnica ispitane su i dovoljno poznate. Bogatstvo knjiga, rukopisa i inkunabula u franjevačkoj, benediktinskoj, isusovačkoj, dominikanskoj i drugim knjižnicama neprocjenjivo je i danas, premda su one u prošla dva stoljeća žalosno osiromašene, bilo vremenskim nepogodama (za potresa 1667. stradala je kompletna franjevačka knjižnica!) ili krađama i rasprodajom mnogih dijelova rukopisnog fonda. Poznato je također koliko su dubrovački knjižari ili značajni pojedinci pratili izdavačku djelatnost u svijetu, osobito u Italiji, i brižno nabavljali sva važnija izdanja. Mnogobrojna izdanja antičkih klasika, među njima i vrlo brojna Horacijeva, postoje i danas u dubrovačkim knjižnicama. Kada se 1783. – začudo tek tada! – u Dubrovniku osnovala tiskara, situacija je postala još mnogo povoljnija, pogotovu za domaće pisce, koji su prije svoja djela ostavljali u često nesređenim rukopisima ili su mučno tražili i rijetko nalazili izdavača u Italiji.

Od davnine potječe u Dubrovniku temeljito poznavanje talijanske književne kulture. To je za više pisaca u povijesti dubrovačke književnosti temeljito istraženo i o tome ne treba ovdje posebno govoriti. Kako

su se izmjenjivala razdoblja jačeg udjela narodne dikcije u umjetničkoj književnosti s razdobljima tješnjeg oslanjanja na talijansku književnost, također je obrađeno, iako ne uvijek – sine ira et studio. Promatrajući tekstove na hrvatskom jeziku u 18. i 19. st., mogu se još u nečemu utvrditi utjecaji talijanskog duha, koji potječu iz školovanja i iz stalnih dodira s talijanskom knjigom. To je grafija antičkih vlastitih imena, koja je gotovo redovito izvedena prema talijanskom izgovoru, dakle Akil, Ajač, Ulis ili Ulise, Karon, Šila i sl. To su činjenice koje nemamo razloga prešućivati, ali uz njih treba istaknuti zanimljiv podatak da će se taj običaj u Dubrovniku zadržati vrlo dugo, sve do konca 19. st. Već sam spominjao mnogobrojne veze dubrovačkih Ispraznih s rimskom Akademijom. Čitav taj kompleks pitanja Deanović je temeljito obradio u više puta citiranim *Odrazima*. Za poznavanje talijanskih književnih prilika, a dijelom možda i za dodire Dubrovčana s drugim evropskim pojavama, bili su svakako od značenja i mnogobrojni osobni kontakti dubrovačkih pisaca s Italijom. Kraće ili duže vrijeme živjeli su u Italiji npr. Đurđević, Bošković, Stay, Kunić, Džamanjić, Galjuf; braća Appendini bili su i sami Talijani iz Pijemonta, premda »poilireni« u Dubrovniku. Hidža je poput mnogih dubrovačkih mladića bio na studiju u Italiji.

Neće biti bez interesa ako radi što svestranijeg osvjetljenja kulturnih i književnih, pa i političkih, prilika u Dubrovniku 18. i 19. st. spomenem i neke podatke o odnosima Dubrovčana s Francuzima. Deanović je i tom pitanju posvetio čitavu knjigu *Anciens contacts entre la France et Raguse* (Zagreb 1950), ispitujući sve oblike međusobnih odnosa. Nas ovdje zanimaju prvenstveno književnici. Ignjat Đurđević, prema tim istraživanjima, naučio je francuski u isusovačkom Kolegiju u Rimu. Džankarlo de Angeli je prvi Dubrovčanin o kojem se sigurno zna da je početkom 18. st. učio francuski, a u drugoj polovici stoljeća već je mnogo Dubrovčana znalo francuski, među njima npr. Franatica Sorkočević; Ivo Bizzarro, i sam prevodilac Voltairea, tvrdi to za Ruđinu sestru Anicu Bošković. Čini se da se tada i u Kolegiju učio francuski, osobito kad je ukinut isusovački red, a Kolegij prešao u ruke skolopa. Nadalje su od važnijih Dubrovčana poznavali francuski: Ferić, Rastić, Galjuf, Džamanjić, a Bruerević je i sam bio Francuz.[24] I prije spominjani La Maire naglašava kako su u njegovo vrijeme Dubrovčani francuskoj književnosti pridavali više važnosti nego bilo kojoj drugoj, napominjući ipak da neki nauče jezik da bi mogli čitati francuske knjige, ali ih čitaju bez izbora, bez ukusa i bez ploda. Uvjerljiva je stoga Kombolova primjedba (*Pov.* 325) o točnosti posljednje La Maireove tvrdnje i konstatacija da djela francuskih pisaca nisu proizvela nikakva dubljeg kulturnog ni književnog vrenja u tadašnjem Dubrovniku.

Svojevrsni kuriozum predstavljaju dubrovački dodiri s engleskom književnošću. Ispreplevši u iscrpnoj i dokumentiranoj studiji *Oko engleskog prijevoda jedne Đurđevićeve pjesme* razne okolnosti u kojima su Kunić i neki naši latinisti živjeli i radili u Rimu, Torbarina je tim dubrovačko-

[24] Deanović, *Anciens contacts*, 110–111. i passim, za boravke Dubrovčana u Parizu v. 64. i d., 73. i d.

engleskim vezama posvetio veliku pažnju, dajući ujedno dosad prvu kompletniju panoramu jednog važnog isječka kulturnih zbivanja u Rimu. U citiranoj raspravi i u novijoj, *Raymond Kunić and English Literature*,[25] govori se, i nakon Šrepelovih usputnih zapažanja, o Rastićevu poznavanju engleskog jezika, njegovoj korespondenciji s Mihom Sorkočevićem, o tome kako je Tomo Basiljević čitao na engleskom, a Ferić, čini se, također znao engleski.

Sredinom 19. st. dubrovački se književnici donekle povlače iz one posvemašnje zatvorenosti i izoliranosti u kojoj su dotad živjeli, pa je zbog toga došlo do življih dodira mnogih Dubrovčana s preporodnim pokretom u Zagrebu. A. Kaznačić surađuje s Gajem i održava veze s banom Jelačićem, I. A. Kaznačić surađuje s Gajem, Preradovićem, Kukuljevićem, piše u *Danici* i *Viencu*, A. Rocci surađuje u *Danici*, M. Pucić u *Danici* i *Viencu*. Kuća Kaznačića u Dubrovniku poznato je stjecište hrvatskih preporoditelja. Zanimljivu sintezu tih odnosa iznosi J. Matl: »Antun Kaznačić repräsentiert zusammen mit Gjuro H i g j a und Marko B r u e r i ć D e r i v a u x die Übergangsgeneration zur bewusst nationalen Literatur der Gaj–Vuk–Epoche. Ivan August Kaznačić,... verkörpert zusammen mit A. K a z a l i, M. B a n, M. P u c i ć u.a. die Ideen des nationalen preporod und verwirklicht sie in seiner eigenen literarisch-kulturellen Arbeit. Viel bedeutungsvoller als die dichterische Tätigkeit wurde für die kroatisch–dalmatinische wie überhaupt für die jugoslavische nationale Kultur und Wissenschaft die kulturell organisatorische, kulturell fördernde und kulturell vermittelnde Tätigkeit des Ivan August Kaznačić.«[26] F. Appendini, Ferić, Rastić, Stjepan Rajčević »ilirci« su i prije Gajevih iliraca. Ferićevo je djelovanje u tom smislu bilo najsvestranije. No, premda je za podlogu svojih basana uzimao narodne poslovice, prevodio narodne pjesme i bio u vezi s J. Müllerom i J. Bajamontijem, na kojega je utjecao Giambattista Vico, ostao je Ferić ipak čovjek našeg 18. st., ne naslućujući – ističe Kombol (*Pov.*, 386) – ono dublje što se krilo iza toga zanimanja za narodnu pjesmu. »Kao i drugi naši književnici onoga doba živio je i on u zatišju, do kojega još nije dopirao svježi dah novih strujanja u evropskim književnostima.« Doista, samo naslućivanja, ali ipak karakteristična za višestruku isprepletenost htijenja i ostvarenja, ideala i književnih ili poluknjiževnih pothvata. Nadovezujući na to, dodajem još jedan podatak o književnim vezama ilirsko-dubrovačkim. Doznavši da se za štampu pripremaju Hidžini prijevodi Vergilija i Horacija, A. Mažuranić u pismu A. Kaznačiću od 4. IV 1838. preporučuje neka nagovore štampara Martekinija i priređivača da se pobrinu za nova slova (č, ć i sl.!), dakle da se prijevod objavi u novom ilirskom

[25] Torbarina, *Oko engleskog prijevoda...* str. 651. i d., mišljenje Kornelije Knight o Boškoviću na str. 664–665, o Kuniću str. 666. i osobito prilog na str. 705, o A. Sorgu i M. Brueroviću str. 701. i d. i prilog na str. 706. O sličnim problemima: *Raymond Kunić and English Literature*, Studia Romanica 9–10 (1960), 163. i d. U tom posljednjem radu pisac citira i članke J. Vlahovića o nekim vezama Dubrovčana s engleskom književnosti.

[26] Matl, *Preradović, Kukuljević, Düringsfeld in Dubrovnik*, Rešetarov zbornik, Dubrovnik 1931, str. 369–370.

pravopisu, i nastavlja: »Maximum nationi et patriae beneficium praestiteris, si Rhacusii, in tota Magna Illyria maximi momenti puncto – Athenis Illyriae! – fundamenta futurae felicitatis per introductionem novae orthographiae Tibi jacere successerit« (obj. Šrepel, Građa 1 (1897), 272).

Ako bih se kao u drugom poglavlju zapitao zašto je u dubrovačkom 18. i 19. st. Horacijev utjecaj bio očitiji nego u prethodnim stoljećima, mogao bih navesti i neke razloge već prije spomenute. Metrički faktori svakako su bili značajni, to više što je i u Dubrovniku ovog doba pretežno razdoblje malih pjesničkih forma. Pisci skloniji meditaciji i tematski i kompoziciono ugledaju se u Horacija, u odama taj je utjecaj bar u tehničkom pogledu vrlo čest, a u satirama i Horacijeva dikcija nailazi u Dubrovniku na plodne odjeke. Koji su, uz navedene elemente i jake poticaje iz Italije, možda dublji, specifični razlozi upravo Horacijevim utjecajima u Dubrovniku toga doba, zasad se ne bih usudio naprečac generalizirati. Možda u stvaranju na latinskom jeziku treba gledati jedan od važnijih oblika upornog održavanja tradicije kod dubrovačkih književnika.

4. NEŠTO O TEORIJI PARAFRAZE I PRIJEVODA U DUBROVČANA

Vrlo su stare tradicije i jednoga i drugoga reproduktivnog, da ga tako nazovem, pjesničkog rada u Dubrovniku. Kakve su i gdje je bilo parafraza iz Horacija u doba koje ispitujem, pokazat ću na idućim stranicama. Đurđevićeve, Ferićeve i Kunićeve svakako su karakteristične za cijelu vrstu. Naglašavam odmah zanimljivu činjenicu da su gotovo sve dubrovačke parafraze, kada su na latinskom, pisane u heksametrima ili elegijskim distisima. Mislim da ću i za to naći uvjerljivih razloga. Što se tiče shvaćanja i namjene parafraze, ne bih mogao navesti preciznije i našim latinistima primjerenije formulacije od ove Kvintilijanove (10, 5, 5): »Neque ego paraphrasin esse interpretationem tantum volo, sed circa eosdem sensus certamen atque aemulationem.« Rimski profesor retorike doduše govori u ponešto drukčijem kontekstu, tj. o prevođenju i parafraziranju govorničke proze prozom. U biti ipak nema razlike kad znamo da je pretvaranje pjesničkog teksta u prozni i obratno uvedeno kao stalna vježba u retoričkim školama u 1. st. prije n.e. i preko kasne antike, srednjeg vijeka i epohe humanizma doprlo čak u novije doba, osobito utjecajem isusovačkih škola.

Teorija prijevoda vrlo je teško pitanje u proučavanju stare hrvatske književnosti. Kad budemo jednom i o tome imali iscrpnih i fundiranih studija, što je uz mnogo drugo još uvijek samo želja naše znanosti, prevođenje s latinskoga zauzimat će važno mjesto. U cjelini gledano, ima u dubrovačkoj književnosti »prijevoda« koji su gotovo čiste parafraze ili vrlo slobodni prepjevi, ima slobodnijih prijevoda na granici između parafraze i »pravog« prijevoda, ima i prijevoda, najrjeđe, koji se najviše približavaju našem današnjem pojmu umjetničkog prijevoda. Iz te raznolikosti metoda i ostvarenja nastaju terminološke zabune koje se nužno reflektiraju

u estetskim sudovima o prevođenju. Načela što ih je uočio Đ. Körbler *(Ovidijeve Metamorfoze u hrvatskom prijevodu,* sep. ot. iz Školskog vjesnika, Sarajevo 1908) mogu se za sada uvjetno prihvatiti. Prvo je: »Prevodeći djela grčkih i latinskih pjesnika na hrvatski jezik, Dubrovčani se nijesu služili originalnim metrom, nego su i u prijevodu svome upotrijebili metar, koji je u njihovo doba bio najobičniji« (str. 11). Pomišljajući na Bruerevićeve prijevode iz Horacija (v. dalje), dodajem uz to: većinom. Drugo: »Dubrovački pjesnici prevodeći staroklasičke pjesničke plodove, nijesu nastojali toliko oko toga, da njihov prijevod bude točan, pa da ne bude u njemu ništa više ili manje nego u originalu, koliko im je bilo do toga da njihov prijevod bude svakomu lako razumljiv i bez osobita tumača« (ibid. 12). To su onakvi prijevodi koji graniče s parafrazom, a iz takva stava potekao je, mislim, i jedan od naziva za prijevod u staroj hrvatskoj književnosti: »tomačenje«. No, iz samih naziva (usp. još: »priobratiti«, »prinijeti«, »priobući«) ne smijemo izvoditi generalne zaključke: svoje prijevode Horacija, koji se mogu smatrati najpreciznijima u dubrovačkoj književnosti, Bruerević naziva upravo »tomačenjem«! Zbog toga i zbog mnogih neraščišćenih teoretskih pitanja stilske i metričke prirode u našoj staroj književnosti, sve ću prijevode, kada to i nisu u potpunosti, ubrajati u prijevode, karakterizirajući ih pojedinačno. Treće je Körblerovo načelo: »Dubrovački prevodioci bili su i sami gotovo redovno pjesnici ili bar spretni stihotvorci, pa ako im se kod prevođenja nadala kojiput zgoda, da pridodadu koju svoju misao ili da puste krila svojoj fantaziji, učinili su to bez oklijevanja« (ibid. 13). Koliko su te tendencije bile očite, a nosioci im – recimo otvoreno – bili u više slučajeva stihotvorci negoli pjesnici, osjetio je već Appendini, te je poglavlje o prevođenju i razlozima za njegov procvat u Dubrovniku završio s pravom ovako: »Alcuni poi forse per ispirito di rivalità, e d'invidia hanno tradotte le cose medesime senza alcun vantaggio della Slava letteratura« *(Notizie istorico – critiche* II 301, Ragusa 1803).

U dosadašnjem istraživanju dubrovačkih latinista naišao sam na dva značajna teoretska razmišljanja o prevođenju. Jedno je Kunićevo, vjerojatno najopsežnije i najtemeljitije u cijeloj dubrovačkoj književnosti, a drugo Bruerevićevo, vrlo kratko i vrlo karakteristično za pisca. U uvodnom eseju pred prijevodom *Ilijade (Homeri Ilias Latinis versibus expressa,* Romae 1776) Kunić pod naslovom *Operis ratio* razlaže svoja prevodilačka načela, uspoređujući ih među ostalim i s nekim Ciceronovim. Ostavljajući za drugu priliku da se njegovom teorijom detaljnije pozabavim i omjerim je o neke suvremene[27], premda joj je već Maixner obratio pažnju u raspravi *Život i rad Rajmunda Kunića* (Rad 98/1889/133–137), osvrnuo bih se ovdje na dva mjesta sa str. XXI. Nakon konstatacije o dvije vrste prijevoda i prevodilaca, doslovnih, koji se eufemistički nazivaju vjernima, i pravih, pjesničkih, Kunić kaže: »... nullos mihi interpretes minus fideles videri, quam eos, qui in oratoribus, ac poetis de sua fide

[27] O D' Alembertovim teorijama u Francuza, Salvinijevim i Bertòlinim u Talijana usp. Curcio, *Q. Orazio Flacco studiato in Italia dal secolo XIII al XVIII,* Catania 1913, str. 295–302.

maxime gloriantur, eamque sibi, non sua scribentibus, sed aliena vertentibus, non solum praecipue, sed etiam unice cordi fuisse affirmant.« Kritizira, dakle, ekscese vjernih prijevoda, koji su toliko »vjerni« da postaju ropsko i doslovno prenošenje riječi originala, bez transponiranja njegova duha. I na drugom mjestu: » ... mihi profecto is erit *maxime fidus interpres, qui ab archetypi virtutibus minime aberrarit;* qui sive oratorem, sive poetam ita fuerit interpretatus, ut *non solum eadem, sed etiam eodem modo* dixerit... .Atque hoc est *alterum* ex duobus illis, quae supra dixi, *genus interpretandi,* praeclarum sane, atque magnificum, verum adeo difficile, atque impeditum, ut multo sit minus operosum sua scribere, quam aliena hoc pacto interpretari.« Potcrtao sam riječi koje predstavljaju Kunićev prevodilački *credo,* što ga je i praktički proveo u svojem prijevodu *Ilijade.* U najvećoj će mjeri biti vjeran, dakle, samo onaj prevodilac »qui ab archetypi virtutibus minime aberrarit«, a to znači – kako je vidljivo iz ovoga i cijelog konteksta u predgovoru – prevodilac koji se stvaralački unosi u idejni i stilski svijet originala. To je prevodilac – da se poslužim Wilamowitzovim[28] riječima sto godina nakon Kunića – koji ne prevodi riječi i rečenice, nego duh, tako da originalu ostaje duša, ali se mijenja tijelo. Prijevodom izraziti *non solum eadem, sed etiam eodem modo* za Kunića je jedino opravdan način prenošenja umjetničkog teksta u drugi jezik. Dva udružena svojstva treba da ima dobar prijevod: vjernost originalu (Kunić: *fides)* i originalni pjesnički dah *(venustas),* ili po Kunićevoj formulaciji: »Equidem non diffiteor summam in poeta venustatem inesse oportere: verum haec duo inter se pugnant saepenumero tam vehementer, ut et fidei venustatis et venustati fidei causa sit aliquid necessario detrahendum ac tenenda utraque in re mediocritas quaedam digna, ut mihi videtur, laude non mediocri. Quam mediocritatem qui aspernantur hoc in genere ac summa illa requirunt atque omni ex parte perfecta, videant, ne id postulent quod omnino fieri non possit.« N. Majnarić je u *Prilogu za poznavanje Kunićeva prijevoda Ilijade* (Hoffillerov zbornik, Zagreb 1940, str. 177–178) utvrdio da je Kunić »prevodeći Homerove poredbe na latinski, u glavnom hotimice nasljedovao Vergilija i uzimao iz njegove Enejide riječi, fraze i konstrukcije«, priznajući izrijekom i sam u jednoj bilješci (str. V, bilj. 1) da se u svom radu oslanjao na Vergilija. Povezujući tu činjenicu s gore navedenim Kunićevim načelima, rekao bih da je dubrovački pjesnik i u Vergilija tražio nadahnuće za onu *venustas* kojom će oploditi svoj prijevod.

Vrlo je kratka, ali i vrlo značajna za jednu dosta izoliranu tendenciju u dubrovačkih prevodilaca, Bruerevićeva opaska na koju sam naišao na str. 19 rukopisa br. 141 Naučne biblioteke u Dubrovniku. Uz prijevod jedne Propercijeve elegije nalazi se praznina u tekstu obilježena crticama i kraj nje ova pjesnikova napomena: »Ova dva distika ne bi(h) vriedan razumjet i zato ne istomači(h) ... Voljeh ostavit se njih tomačit, negli nesmotreno istomačit ...« Kako se vidi, Bruerevićeva bilješka ne-

[28] *Was ist übersetzen?* str. 7. uvoda pred prijevodom Euripidova *Hipolita.*

ma karakter razrađene teorije, kao što je Kunićeva, nego je usputna iskrena izjava, za koju nalazim dovoljno potvrda i u njegovim prijevodima. I Kunić i Bruerević ostali su kao praktični prevodioci vjerni svojim teoretskim načelima.

II

HORACIJEVI UTJECAJI KOD POJEDINIH PISACA

1. *Ignjat Đurđević (1675–1737)*

Da se Đurđević sam i nije na početku svoje zbirke na hrvatskom jeziku proglašavao Ovidijevim sljedbenikom, promatranje samo nekoliko desetaka njegovih stihova upozorilo bi nas koliko dubrovački pjesnik u dikciji i dijelom u tematici duguje svom rimskom ljubimcu. I ne samo njemu, ali njemu i Vergiliju u prvom redu. Jasno, uz talijanske utjecaje, kojima se ovdje ne bavim. Đurđevićev latinski lirski opus, sabran u kritičkom Gortanovu izdanju *Latinske pjesni razlike (Poetici lusus varii,* Zagreb 1956, JAZU, Hrv. lat., knj. 4), prema izdavačevu istraživanju otkriva našeg pjesnika kao dobra poznavaoca ne samo rimskih stvaralaca klasičnog razdoblja, dakle i Horacija uz Ovidija i Vergilija, nego i Marcijala, Stacija i Klaudijana, a od pretklasičnih Plauta.[29]

U vezi s onim što sam prije spominjao o učenju u isusovačkim školama i zbog Đurđevićeve književne kulture, koja je i inače bila opsežna, nije čudno što su mu latinske pjesme prošarane i reminiscencijama iz Horacija. Evo nekih: u Đurđevićevoj pjesmi XVI 5 (pjesme citiram prema redoslijedu u Gortanovu izdanju) *Ales minister fulminis emicat* varijanta je Horacijeva st. 1 iz carm. 4, 4: *Qualem ministrum fulminis alitem,* obje su ode pisane u alkejskoj strofi, u obje se uzdiže hvalom neka osoba; ... *ore sacrum / Purpureo bibiture nectar* u Đurđ. XVII 15–16 odgovara Horacijevoj carm. 3, 3, 12, obje su također u alkejskoj strofi. Stihu 44 iz Đurđevićeve ode LXXI *(Pontificum redolentia caenas)* očito je uzor Hor. carm. 2, 14, 28 *(Pontificum potiore cenis).* CI 15–16 *(Maior me quoque maxima / Audaci ingredior vertice sydera)* inspirirani su Horacijevim st. 36 *(Sublimi feriam sidera vertice)* iz carm. 1, 1, a *Te virtus dominos extulit ad deos (CI 46)* podsjeća na st. 6 iz iste Horacijeve pjesme. *Nulli bonorum quam tibi, Monime, / Turpis maritus flebilis occidit* (CXII 37–38) pisani su prema st. 9–10 iz Horacijeve carm. 1, 24. Đurđevićevi stihovi iz CXIII *(Fumosique lares, quos circum versat in orbem / Flava renidentes vernarum turba choreas)* odgovaraju Horacijevoj epod. 2, 65–66, a Đurđ. CLV 20 *(Mercator ... scruta popello)* Horacijevu st. 65 iz epist. 1, 7. Oba su ta primjera iz Đurđevićevih parafraza Marcijala. Ne podsjećaju li donekle na postupak Kunićev koji se služio Vergilijem u prevođenju Homera?

[29] Usp. Gortanov *Predgovor* zbirci *Latinske pjesni razlike,* str. XI; za najizrazitije reminiscencije iz Horacija v. Predgovor, XIII.

Moglo bi se još naći u Đurđevićevim stihovima pojedinačnih izričaja koji upućuju na lektiru Horacija, ali ih ne bi imalo smisla pripisivati očitim, direktnim utjecajima, jer su se oni kao daleke reminiscencije stopili u jednu cjelinu s pjesmom u kojoj se nalaze. Iz navedenih primjera opaža se da su Horacijeve reminiscencije u Đurđevića *izolirane,* da nisu tematski vezane uz jednu pjesmu, njezinu intonaciju, smislenu i ritmičku.

Od 19 parafraza, koliko ih ukupno ima u zbirci *Poetici lusus varii* (takav je naslov sam pjesnik dao svojoj zbirci!), najviše ih je posvećeno Marcijalovim epigramima i Horacijevim lirskim pjesmama. Đurđević je parafrazirao ove Horacijeve pjesme: 1, 4 (u zbirci pjesma LXVIII i CLXII) zapravo su identične: različit im je samo st. 20 i st. 9, 23 i 26 po jedna riječ), 1, 9 (= Đur. LXIX i CLXI, također uglavnom identične s razlikama u st. 4, 6, 8, 13, 16, 18), 1,37 (=CLVII), 3,27 (= CLI), 3,30 (= CLX) i 4,9 (= LXX). Sve su parafraze u heksametrima, osim za Hor. carm. 1,4 koja je napisana u elegijskim distisima. Zanimljivo je ogledati statistiku metričkih oblika koji se javljaju u pjesnikovoj zbirci (v. Gortanov *Predg.* XIX): od ukupno 162 pjesme 95 ih je u elegijskom distihu i 44 u heksametrima, a samo 23 preostale u drugim metrima, tj. u alkejskoj strofi 5 pjesama, u safičkoj strofi 1, u alkmanskoj strofi 2, u hendekasilabima 7 itd. Golema većina heksametarskih i pentametarskih stihova, a samo pet alkejskih strofa, u Horacija najčešće upotrijebljenih! Toliko je snažan bio dojam Ovidijevih i Vergilijevih stihova, kojih je sav opus ili u elegijskim distisima (njih u Đurđevića ima dvostruko više od heksametara!) ili heksametrima. Ta metrička karakteristika provlačit će se svim ovim razdobljem dubrovačke književnosti: gotovo isključivo javljanje heksametara i pentametara u parafrazama. Razlog je tome: najdublji i najuporniji dojmovi iz lektire Vergilija i Ovidija. I uz to još jedna neobično važna činjenica, da je, naime, s izborom metra najčešće povezana i dikcija metričkih uzora!

Na jednom bih primjeru htio pokazati Đurđevićev postupak parafraziranja .Npr. biram Hor. carm. 1,4 (= Đurđ. LXVIII i CLXII):[30]

Iam cedunt gelidae Zephyro subeunte pruinae
  Et repetit faciles caerula pinus aquas.
Non stabulis pecudes, non igni gaudet arator,
  Nec gemit a niveo terra subacta iugo.
En iam mobilibus Cithereia culta Napeis
  Alternat refugos laeta per arva pedes.
Stant nexae Nymphis Charites, nec in ethere Phoebe
  Cessat sydereos ducere nuda choros,
Dum torret Lyparen Aetneaque Mulciber antra,
  Et lassat calidum ferrea massa senem.

[30] Druga parafraza, uz nekoliko nebitnih razlika identična prvoj, nalazi se u Dodatku zbirke, koji se u tekstu zove *Elucubrationes poeticae,* a u indeksu *Extemporanea.* Nisu pisane Đurđevićevom rukom; u njima su sakupljene latinske pjesme ili dijelovi pjesama »quas currenti calamo pro rhetorices auditoribus, cum in Societate Iesu esset, exarabat«. Usp. Gortanov Predgovor, str. VII.

Nunc decet aut mirto nitidos praecingere crines
Aut flore, edomito quem creat aura gelu.
Per saltus nunc rite iuvat nemorumque per umbras
Sanguine et agrestes spargere farre deos.
Nunc dare, quae poscit sibi munera Faunus, ut illi
Sive agna in cineres seu tener hedus eat.
Pallida mors aderit, cuius regalia, cuius
Horrent pulsantem rustica tecta manum,
Quae non thure pio et posita placabilis ara
Circumfert rapidos omnibus aequa gradus.
Vita brevis nostra est. Ne speres longius aevum,
Ipsa facit vitae cognita summa tuae.
Sis felix titulis, sis luxu divite, Sexti,
Sis Romae et divi Principis unus amor.
Iam Ditis sedes nostris congesta rapinis,
Iam Phlegetontaeae te premet umbra domus.
Inde nec orato talos iactabis Iaccho,
Nec convivali pocula iure reges.

Za Horacijevih 20 stihova u 10 arhiloških strofa (II arhiloš. strofa) Đurđević je upotrijebio 28 stihova, tj. 14 elegijskih distiha. Nadomještajući Horacijeva Favonija drugim vjetrom – simbolom proljeća, zefirom, Đurđević i ponešto dinamičnijom slikom započinje st. 1. U st. 2 nadomjestio je Horacijevu konkretnu sliku prozračnijom metaforom za ponovnu plovidbu brodova. Đurđevićev stih i ritmički potcrtava živahnost slike. Pridržavajući se u st. 3 Horacija, Đurđević st. 4 originala parafrazira srodnom slikom *Nec gemit ... iugo,* koja više ističe suprotnost između oštre zime i proljeća koje nadolazi. St. 5–10 (za Hor. st. 5–8) vrlo su karakteristični za parafrazatorski postupak našeg pjesnika i ovdje i inače: Horacijeve *nimfe* Đurđević izražava metonimijom Nap(a)eae, Vulkana naziva epitetom Mulciber i Horacijev opis njegova rada *(graves Cyclopum ... urit officinas)* nadomješta opisom mjesta gdje je kovao oružje *(Lyparen Aetneaque ... antra).* I u st. 26 perifrazom *Ditis sedes* i pridjevskom upotrebom jedne od podzemnih rijeka (Phlegetontaeae) opisuje svijet mrtvih Plutonovo carstvo, a metonimijom Iacchus za Bakha u mističkim misterijima parafrazira Horacijevo *regna vini.* U ovoj i drugim parafrazama Đurđević mjestimično proširuje tok Horacijeve teme, npr. stihom 23–25 iznosi pojedinosti koje označavaju Sekstijev život blaženim (u Horacija samo pridjev *beatus).* Đurđević se u parafrazama ne udaljava mnogo od teksta originalne pjesme. Transponirajući svojim ritmom i frazeologijom Horacijeve pjesme, naš pjesnik ne pokazuje samo izvanredno poznavanje mitologije nego i istančan ukus i mjeru u asocijativnom povezivanju ili prenošenju mitoloških stilskih sredstava u drugi, srodan plan. Bogatstvo Đurđevićeva rječnika otkriva se gotovo od stiha do stiha.

Mnogo reminiscencija Horacijevih u Đurđevićevu hrvatskom opusu nećemo naći. Razlozi su razumljivi. A ni sva ona mjesta, što ih navode Kasumović[30a] i Josifović,[30b] ne mogu se nužno svesti na izravan Horacijev utjecaj, zbog čega se i spomenuti autori mjestimično opreznije izražavaju. Jer ljubavna je, na primjer, topika i dikcija počesto u tolikoj mjeri zajednička rimskim eroticima Augustova vijeka da ju je gotovo nemoguće apodiktički pripisati ovom ili onom autoru kao uzoru našeg pjesnika.

[30a] *Utjecaj,* Rad 205 (1914), 36–99
[30b] *Horaz in der serbokroatischen Literatur des XVII und XVIII Jahrhunderts,* Živa antika XVI (1966), 289–293

Zanimljivo je ipak pokoje mjesto – da ispustim reminiscencije užega dometa – gdje Đurđević ili perifrazom Horacijeve slike ili uspjelom kontaminacijom dvaju lirskih motiva koji i ne pripadaju u Horacija istom kontekstu, gradi i nadograđuje novu cjelinu. Za motiv, na primjer, vječne mijene u prirodi (pjesma *Suproć ljubavi, kad mišljaše pjesnik u red preći,* Uzdasi Mandaljene pokornice):

Eto s noći dan se mijeni,
I prevratja zemlji bitje,
Mrazna zima za jeseni,
A za zimom pramalitje.

Sunce isteče i zapada,
Sad vri, sada leži more,
Sad oblaci dažde, a sada
Gromoviti trijes obore.

Sve se mijeni u naravi,
I nije stavan red od svita,
Samo boles u ljubavi
Sve vijeke je stanovita.

mogao je očito Horacije poslužiti uzorom. Za sliku godišnjih doba u prvoj strofi usp. Hor. carm. 4, 7, 9–13:

Frigora mitescunt Zephyris, ver proterit aestas,
Interitura, simul
Pomifer autumnus fruges effuderit, et mox
Bruma recurrit iners.
Damna tamen celeres reparant caelestia lunae;

uz to, prvi Đurđevićev stih u strofi (*Eto s noći dan se mijeni)* vrlo je blizak Hor. epod. 17,15 *(Urget diem nox et dies noctem ...).* Slika mora i neba u drugoj Đurđevićevoj strofi parafraza je Horacijevih st. 1–4 u carm. 2,9:

Non semper imbres nubibus hispidos
Manant in agros aut mare Caspium
Vexant inaequales procellae
Usque nec Armeniis in oris.

Razmišljanje Mandaljenino (*Uzdasi Mandaljene pokornice,* VII uzdah, st. 241 i d.) o raznolikim ljudskim zanimanjima i težnjama:

Brodar s vjetrim voevat radi,
Teg zemljaku jes od volje,
Bojnik strašnoj u zavadi
Crnom krvi masti polje,
Ljubi ucviljen duh zabavu ...

stegnuta je parafraza Horacijevih st. 8–28 iz carm. 1,1 (usp. Josifović, o.c. 292). Kao cjelina potpuno samostalna, ali u nekim pojedinostima tješnje vezana uz Horacija, jest Đurđevića ekloga VIII (*Posijed vilinji*). Ne podsjeća li strofa u kojoj Tratorka slavi seoski život:

Blažen da je, tko u slobodi
K dubravam se željno utječe,
Da ne ockrvnjen vijek provodi
Gradskijeh smeća na daleče

na početak II Horacijeve epode, osobito st. 1–2 i 7–8:

Beatus ille qui procul negotiis,
  Ut prisca gens mortalium,
Paterna rura...
. . . .
Forumque vitat et superba civium
  Potentiorum limina.

Ili, kad o onome koji »slatkom u pokoju« živi dane i noći, Tratorka kaže da

Sad bistromu na kladencu
Tihi romon ljupko prima,
Gdi prostire hladnu sjencu
Gusto dubje pastijerima,

nije li moguće da je misao potekla iz Horacijeve epode 2, st. 23–27 (usp. osobito st. 23,25 i 27):

Libet iacere modo sub antiqua ilice,
  Modo in tenaci gramine:
Labuntur altis interim ripis aquae,
  Queruntur in silvis aves
Fontesque lymphis obstrepunt manantibus.

Također je i u imenu Đurđevićeva *Dobipuka* možda aluzija na Horacijeva lihvara Alfija (v. epod. 2,67: *faenerator Alfius*). »No bilo ovo nagađanje istinito ili ne bilo, ali je istina, da je Tratorkinu pjesmu pomogao Đorđiću spjevati Horacije svojom drugom epodom« (v. Kasumović, o.c. 89).

2. Džankarlo de Angeli (1685–1750)

Sačuvano mu je malo pjesama. Oveću odu posvećenu Vici Petroviću tiskao je U. Appendini na str. 245–250 svoje antologije *Carmina* (Ragusii 1811). Pjesma je kompoziciono, metrički i po dikciji pisana pod dojmom Horacijeve lektire. Metar joj je I asklepijadsko-glikonejska strofa, a oda ima ukupno 26 kitica. Opominjući prijatelja Vicu neka ne gubi vrijeme u dokolici i neka krene kamo ga Muze zovu, jer vrijeme prolazi, upućuje ga što će pjevati: bučne ratove. Poput Horacija (carm. 3, 1, 14–16):

  Aequa lege Necessitas
Sortitur insignes et imos;
  Omne capax movet urna nomen.

kaže de Angeli (str. 247):

Omnes urna capax, Parcaque discutit,
Omnes aequa adimit lege necessitas:
Te, nomenque tuum Musa tuebitur,
  Ne mors obruat altera.

Prenoseći sliku na Olimp, pjesnik umeće govor Apolonov u skupštini bogova, kojim on savjetuje da Homer ne pjeva grozan rat oko Troje (str. 248–249). Tako i Horacije u carm. 3,3, kojom slavi pravednost kao temelj carstva i iznosi misao da Troju ne treba ponovo sagraditi, umeće Junonin govor u skupštini (st. 18 i d.). Kao što Horacije na više mjesta slavi moć i vrijednost pjesme (carm. 3, 4; 4,8; 4,9; epist. 2,1)[31], tako i de Angeli posljednje tri strofe (str. 249) Apolonova govora posvećuje tim mislima. Nadovezujući na početak ode, naš pjesnik Horacijevim *carpe diem* (carm. 1, 11, 8) potiče prijatelja:

Ergo carpe diem, inque ultima protrahe
Nomen Maeoniis saecla tuum modis,
Olim quos stupeat posteritas memor,
  Non me ludit amabilis.

Stih *Non me ludit amabilis* i početak iduće strofe *Musarum furor* očito upućuje na Hor. carm. 3, 4, 5.

U *Notizie istorico-critiche* II 152–153 F. M. Appendini objavio je de Angelijevu odu Eugenu Savojskom, koja se sastoji od 30 alkejskih strofa. Iako u intonaciji i ponešto u dikciji podsjeća na Horacija, ne bismo je poput izdavača (ibid. 152) tako lako mogli nazvati »il più bel pezzo Lirico, che sia uscito dal secolo di Augusto sino al presente«.

3. Luko Mihov Bunić (1708–1778)

Prema rukopisu br. 140 Franjevačke biblioteke u Dubrovniku[32] sav je sačuvani Bunićev opus objavio Đ. Körbler u *Pjesme Luka Mihe de Bona, vlastelina dubrovačkoga* (Građa 9/1920/ 147–186). Tu su okupljene Bunićeve originalne pjesme na našem jeziku, originalne latinske pjesme, prijevodi s grčkoga i, za nas najvažniji, hrvatski prijevodi iz Horacija, i to prijevod Horacijeve carm. 3,9 i 1. i 3. satire iz I knjige i 5. satire iz II knjige. Krnj je prijevod satire 1,3 i seže samo do st. 136 originala. Appendini (*Notizie* II 249) spominje prijevod još jedne satire, ali je Kör-

[31] Usp. Kasumović, *Pjesme Urbana Appendinija i s njima izdana antologija dubrovačkih latinskih pjesnika*, Rad 174 (1908), str. 76.

[32] Rukopise Franjevačke biblioteke u Dubrovniku dvojako citiram: kad uz broj rukopisa navedem *Brlek*, znači da ga je pisac obuhvatio u svojem popisu *Rukopisi knjižnice Male Braće* (knj. I, Zagreb 1952); sve ostale rukopise prema starijem popisivaču Čulićeve biblioteke bilježim s *Kaznačić*.

bler nije našao. I ja sam tražio, u Franjevačkoj biblioteci i drugdje u Dubrovniku, ali je nisam uspio naći. Nema prijevoda te satire ni u *Carmina Nonnullorum Rhacusinorum qui vixerunt seculo XVIII* (rkp. br. 14. Dubrovačkog arhiva), gdje su inače na str. 219–285 sve Bunićeve pjesme što ih je Körbler objavio.

Započet ću s prijevodima satira. Evo odlomka iz sat. 1,1:

Kako se događa, moj dragi pri'atelju,
da nije, ko miran svom srećom boravi,
koju mu ili ćes il'razlog udieli;
neg' zanat i sreću svak hvali drugoga?
»Blaženi trgovci!« star bojnik govori,
umorniem kostima kad trud mu dosadi.
Trgovac opeta, čiem vidi, dje vihri
drievo mu primeću sred guste pučine:
»Neka ti vojevat! a što pak? Udru se
»na polju dvie vojske, ne prođe kratak čas,
»il' brza smrt dođe, il' dobit čestita«.
Ko zakon umije ter pravdu tomači,
za biedniem težakom uzdiše, kad čuje
s pjevanjem kokota na vratim kucati.
A težak iz sela, kad dođe vidjet grad,
»Blažen je«, vapi, »sam, u gradu ko žive!«
Ovake čeljadi množ je (svud) tolika,
da kad bi ih Fabio, kî riečim ne staje,
pribrojit hotio, pristô bi umoran.
Nu da te ne držim udugo, počuj me,
gdi vodim besjedu. Da bog im kî reče:
»Pogodit idem ja svakomu, što žudi.
Ti bojnik dosada, trgovac odsada
biti ćeš, ti parac odsad ćeš bit težak;
iz strane svak svoje nek' prođe na drugu
pospješno! Jer lieni kratite? Nije li
u ruci svakomu, da može blažen bit?«
Što je uzrok? Razlog je, da Gjove razjeđen
obraza napuha obadva i reče,
da neće bit lastan već uho (svoje im)
na molbe prignuti: nu da ne prođemo
pod smiehom stvar ovu, kô taštu besjedu,
prem da se i smiehom istina može rit,
kô meštri kad djeci slatkoga davaju,
da prve nauke bud' učit pomnjivo.

Ova i ostale satire prevedene su u slobodnijim dvanaestercima, stankom u sredini rastavljenim na dva šesterca. Kako je taj stih po opsegu nalik na heksametar, Bunić se valjda i poslužio upravo njime (v. Körbler, o.c., 153). U navedenoj 1. satiri iz I knjige prevodilac je za 121 Horacijev stih upotrijebio 155 dvanaesteraca, dakle 34 stiha više, a u prijevodu sat. 2,5 trebalo mu je 37 stihova više (147:110). Jedan dvanaesterac nije, dakle, Buniću ipak dovoljan za reprodukciju Horacijeva heksametra. Ali kako naš prevodilac samo pokatkad opširnije prevodi originalnu frazu, a većinom Horacijevu misao sažima ili osiromašuje ili je doslovno prevede, nema u opsegu golemih razlika kad se prijevodi usporede s originalom. Nazivajući u st. 1 satire 1,1 Mecenata *moj dragi prijatelju*

da bi ga svojim čitaocima učinio bližim, Bunić je u stihu 2 *(ko miran..)* nezgrapnom stilizacijom preveo originalni stih; ispustio je *contentus vivat* iz stiha 3, ali je proširio čitavim st. 4 Horacijev pregnantni *laudet diversa sequentes.* Sočniji su mu st. 5–6, osobito *umorniem kostima* za *fractus membra labore,* i stihovi 7–8, gdje je prevodilac našao vrlo sretan izraz *primeću za iactantibus* i gdje se čak poslužio metonimijom *drievo* za Horacijevu *navim,* proširivši tekst dodatkom: *sred guste pučine.* U nekoliko idućih stihova Bunić se drži originala ali mu je stih 15 i netočna i nedovoljno izražajna reprodukcija originalnog st. 11 *(Ille, datis vadibus...).* Nije po smislu netočna, iako narušava Horacijevu sintetičnost, prevodiočeva parafraza *Fabio ki riečim ne staje* (st. 18) za originalne *loquacem Fabium.* I stih 22 širi je od originalnog stiha 16, a stihovi 23–24 lijepo reproduciraju Horacijeve kratke opozicije: ... *eris tu, qui modo miles* ... (st. 16–17). Dosta je uspjelo prevedena znamenita Horacijeva »... *quamquam ridentem dicere verum / Quid vetat?*« (st. 24–25): *prem da se i smiehom istina može rit (st. 33).*

Neće biti potrebno da nastavljam. Dodajem ipak još jedan podatak: Bunić nastoji upotrijebiti i enjambemente, kao što ih i Horacije ima, a povećavaju konverzacioni ton originalnih heksametara. U prvih 25 stihova Horacije ih ima 6, a Bunić 4 (st. 7–8, 9–10, 13–14 i 23-24). To bi bio neznatan podatak o nekoj Bunićevoj *težnji* da se i na taj način približi originalu. I spomenuti i ostala dva prijevoda satira pisana su ipak u istom tonu: čas držeći se tijesno originala, čas skrećući malo od njega u deskripciju ili sažimanje, a uglavnom slijedeći dosta vjerno originalni tekst. Da, vjerno, ali bez one *venustas* za koju se toliko zalagao Kunić. Nije ipak opravdano da ga s Körblerom (o.c., 153) nazovemo »tek slobodnom parafrazom svoga originala«. Prijevodom ga možemo nazvati, ali prijevodom na nižoj granici osrednjosti, jer pjesničkoga daha u njemu tako reći nema. Kako je utvrdio Körbler (ibid., 152), iz prijepisa sat. 1,3 u rukopisu br. 362 Franjevačke biblioteke, ta je satira napisana god. 1752, a u to su vrijeme vjerojatno prevedene i ostale tri.

Vrlo je zanimljiv Bunićev prijevod, zapravo parafraza s nekim stihovima vjernije prevedenim, Horacijeve carm. 3,9. Navest ću ga (v. Körbler, str. 168–169):

Razgovor među dva svađena ljubovnika, Oracijom i Lidijom.

Iz Oracija Ode IX. Lib. III. Donec gratus eram tibi.

Ora:
Dokle tebi drag sam bio,
ni te draži mlad grlio,
cienih moju čes srećniju
neg' da vladam svu Persiju.

Lid:
Dok me prvu nazivô je
moj drag, ni bi prva Hloe,
slavna imena bih Lidija,
svjetlja rimska neg' Ilija.

Ora:
Sad mnom Treška Hloe vlada,
kâ glas hitro žicam sklada;
za kû nejmam strah umriti,
ak'htje udes njom prostiti.

Lid: Sin Ornita mene užiže,
i moj njega plam ražiže:
za nj ću voljna dvaš umriti,
a da bude on živiti.

Ora: Nu da ljubav rastrkane
zbiti u stari jaram stane?
S tobom rad ću sveđ živiti!

Lid: Ja ću s tobom rada umriti!

Horacijevih 12 glikonejsko-asklepijadskih strofa (asklepijadska strofa od 2 stiha) Bunić prevodi u 5 osmeračkih kvartina sa srokom *aabb*. Držeći se u prvoj strofi više originala, u drugoj je slobodniji, osobito u stihu 5–6. U trećoj strofi gotovo doslovno reproducira original, četvrta je također mješavina prijevoda i parafraze. Najviše je Bunić okrnjio original time što je sasvim u prijevodu ispustio Horacijeve st. 19–23. Inače, prijevod-parafraza ima neke živosti, sintaktički je svježe komponiran, ritam mu slijedi bolju tradiciju dubrovačkih osmeraca, osobito u vezi s ovom temom.

Prije Luka M. Bunića postoje još dva prepjeva iste Horacijeve pjesme, jedan od Miha Bunića Babulinova (pjesma 14. Ljubovnik i Vila) i drugi od Dživa Bunića Vučičevića (Plandovanja, pjesma br. 38). Pjesma Miha Bunića zapravo je vrlo slobodna preradba Horacijeve pjesme. Za 4 stiha rimskog pjesnika Bunić upotrebljava 5 osmeraca. Ispušta sva Horacijeva vlastita imena, a i neke stihove i npr. nadmetanje dvoje ljubavnika. Pjesma Dživa Bunića također je prepjev, a ne prijevod. Ipak ne može se smatrati originalnom pjesmom[33]. Prepjev Dživa Bunića slobodnije je, ali i okretnije parafraziran nego kod Miha Bunića Babulinova.[34] Detaljniju analizu tih triju prepjeva i usporedbu s Hidžinim ostavljam za drugu priliku, jer će biti potrebno, koliko se to može, istražiti osobitosti dikcije i navedenih pjesnika i njihova doba u cjelini. Time će se možda doći do nekih istančanijih rezultata o razvitku pjesničkoga izraza na hrvatskom jeziku u Dubrovniku.

Čini se da je Luko dosta cijenio svoj prevodilački rad. U jednoj pjesmi kojom hvali Đura Ferića kao prevodioca, naš pjesnik među ostalim kaže i ovo (Körbler 161):

Trud je pjevat tuđe misli,
nu veća je pako dika,
drugi bolje kad promisli
od prvoga što pjesnika.
Da, kakva se i kolika
ima tebi hvala dati,
tuđe iz tuđeg kî jezika
umi'eš pjesni obraćati?
Hvaljenoga Luka Bone
sve su pjesni jake od scjene,
nu se odveće slavu one
u naš jezik prinesene.

[33] Usp. Kasumović, *Utjecaj*, Rad 201, str. 218–220. i Rad 205, str. 3–6.

[34] Kombol, *Pov.*, 251.

Bunić je ipak dobro osjetio sve teškoće koje prati prevodilački rad. Da ih nije znao umjetnički prevladati, jasno je i iz gore analiziranih odlomaka. Kao karakteristiku doba i uzajamno hvaljenje među dubrovačkim književnicima navest ću ovdje i Ferićeve stihove povodom Bunićevih prijevoda satira (rkp. br. 29 Bogišićeve biblioteke u Cavtatu: *Ragusinorum Poetarum / qui Illyrica Lingua scripserunt / E l o g i a / a Georgio Ferrich Ragusino / Latine exarata):*

Ejusdem (sc. Luce Michaëlis de Bona) de nonnullis Sermonibus seu Satyris Horatianis in Illyricos versus redactis:

Primus hic induxit voces te, Flacce, loquentem,
Et bene; prę̨ digitis nam te habet, Illyricas
Optima mens utrique fuit: quę forte requiris
Parcere personis, scribere de vitiis.
(Elog. 153, list 35)

Možda je danas malo čudna ta, rekao bih, neusiljena radost nad svakim napisanim stihom. No, karakterističnim smatram i Bunićevo i Ferićevo upravo strahopoštovanje prema prevodilačkom radu, koji je u dubrovačkoj književnosti 18. i 19. st. osobito plodno cvao. Osim toga, i navedeni prijevodi i pomalo bombastička mišljenja samih pjesnika o njima na svoj način potvrđuju veoma značajnu činjenicu da je satira uz epigramsko pjesništvo, i originalno i prevodilačko, u Dubrovniku u velikoj cijeni.

Među originalnim Bunićevim latinskim pjesmama (v. Körbler, str. 180–186) dvije su u kojima ima neposrednih odjeka iz Horacijeve lirike. Prvu je pjesnik naslovio *Ad Majestatem Augustissimae Imperatricis Mariae Theresiae Reginae Hungariae etc. de laudibus Leopoldi Dauni epistola.* U vlastitoj bilješci uz stih 8 *Illa novos animo volvens . . .* sam pjesnik ističe da je pisan »juxta illud Horatii (Ars poetica 121 i d.):

Impiger, iracundus, inexorabilis, acer
iura neget sibi nata, nihil non arroget armis.

aut alium eiusdem locum (carm. 1, 6, 13 i d.)

Quis Martem tunica tectum adamantina
Digne scripserit etc.

Pjesma je u heksametrima. Veće oslanjanje na Horacija pokazuje oda kojoj se u naslovu iznosi tema donekle slična Horacijevoj carm. 1, 14: *Rempublicam Belgii foederati, quae cum maritima sit et maritimis praecipue polleat opibus, alloquitur sub allegoria navis occasione belli, quo petita est a Francis anno 1744. Hortatur ad electionem Ducis, quem Belgae Statholder dicunt, et simul ad concordiam, ex quibus illi deinde omnia prospera precatura et praedicit.* Oda se sastoji od 14 strofa (II asklepijadsko-glikonejske). Prvi stih doslovan je citat početka Horacijeve pjesme *(O navis, referent in mare te novi)* i njime kao da pjesnik želi intonirati cijelu pjesmu po uzoru na rimskog pjesnika. Zanimljivo je

kako će na nekoliko mjesta Bunićeva oda biti prošarana citatima ili parafrazom Horacijevih stihova, ali ne samo iz carm. 1,14 nego i iz drugih lirskih pjesama. Bunićev stih 18, na primjer, ponavlja veći dio Horacijeva stiha 9: *non tibi sunt integra lintea*, prva polovica idućega Bunićeva stiha*(antenaeque gemunt)* reprodukcija je Horacijeva stiha 6, a druga polovica Bunićeva stiha 19 *(saucius Africo)* odgovara posljednjim riječima Horacijeva stiha 5. Ili još jedan primjer: u Bunićevoj 10. strofi, nakon prvog stiha *Concordes animos numina provehunt* umetnut je *en fratres Helenae, lucida sidera* iz Horacijeve carm. 1, 3, 2. Eruditski eklekticizam karakterizira Luka Bunića jednako kao i mnoge latiniste, njegove kolege u peru iz toga doba. Bez izrazitih vlastitih nadahnuća, potaknut, istina, nekim vanjskim događajima na pisanje pjesama, oblikuje lirsku temu u desecima vrlo vješto sastavljenih stihova. Ne bi za sud o vrijednosti njegove poezije bilo važno to što npr. posljednju odu započinje citatom *O navis, referent . . .*, jer to je, kako znamo, katkada radio i sam Horacije s Pindarovim ili Alkejevim početnim stihovima ili strofama. Presudan je za estetsku ocjenu samo način na koji pjesnik dalje razvija svoju temu. U tome se naš Luko doista ne može mjeriti s Horacijem, premda mu je možda to i bila namjera. Analizirani stihovi i mnogi slični dokazuju samo Bunićevu reproduktivnu književnu kulturu, ali ne i njegov lirski talenat. Mehaničko spajanje izdvojenih citata u jednu cjelinu, ma koliko ono na časove bilo virtuozno provedeno, ne osigurava pjesmi unutrašnji lirski kontinuitet, po kojem jedino ona biva umjetničkom, a ne samo stihovanom cjelinom.

4. *Blaž Bolić (1717–1756)*

Među ostalim Bolićevim pjesmama koje sam našao u rukopisu br. 14 Dubrovačkog arhiva (399/1 f. 4), nalaze se na str. 89–94. i dvije njegove parafraze iz Horacija, i to za carm. 1, 1 i carm. 3, 1. Iste parafraze ima i Franjevačka biblioteka (Kaznačić 489) s nekim razlikama u lekciji, koje ću naznačiti u bilješkama.

Objavljujem ovdje prvu parafrazu:

Ode 1. Lib. I. Q: Hor: Flacci
Versibus hexametris expressa

Męcenas eques Etrusco de sanguine Regum
O nostrę immortale decus, columenque juventę,
Sunt quos Elee, percussit palma Quadrigę
Non illaudato cum pulvere fondidus[35] axis,
Cum fervens rota propositam certamine magno
Prętervecta fugit metam, studiisque magno
Exultans summis Victoria tollitur astris.
Hunc si gaudentem plausu, et popularibus auris
Mobilium complexa foret fortuna quiritum
Delatura ultro trabeas, fascesque beatos:
Illum centenas si condit in horrea messes
Quotquot foecundis profuderit Africa campis,

[35] *Fondidus* nema nikakva smisla. Logična je jedino lekcija iz franjevačkog rukopisa *sordidus*.

Triverit, et quotquot maturis frugibus ęstas
Laetum sorte sua, et terram exercentis aratri
Pondere contentum patrias invertere glebas,
Nunquam dimoveas vel conditione potentum
Proposita regum, quos Pergamos educat ingens,
Myrtorum ut Cypria pelagus tentare carina
Malit, et auditis discat pallescere ventis,
Quid peccent Hyades ponto, quid pronus Orion
Mercator semel expertus, quid peccet lapix,
Suspectus[36] trepidat, metuensque frementia longe
Murmura et Icariis luctantem fluctibus Eurum.
Otia cessantis suspirat dulcia Pagi:
Pauperiem vix indocilis superare, ferendo
Texta senescentis reficit mala fortia pinus
Immemor Eurorum, placite non immemor artis.
Est etiam veteri, qui vincula dimovet Urnae
Sępe libans,[37] et vina movet languentia testis
Cessantem frangens lęta inter pocula lucem,
Nunc stratus virides ubi populus explicat umbras,
Nunc ubi praetereuntis aquae caput exerit humor.
Multos castra juvant, Mavortia, et horrida cantu
Classica, permixtusque tubae sonus acris acutae,
Bellaque flebilibus Matrum, *Uxorumque* querelis
Detestata. Manet tenerae securus amorum
Conjugis hiberno venator sub Jove fortis,
Seu cervam e latebris trepidam formidine fidi
Commovere canes, seu fulminis ocyor alis
Marsus aper nodos, objectaque retia rupit.
At me Pampinei Bachaia[38] serta corymbi
Frontibus et doctis praetium data laurea miscent
Caelitibus, gelidi nemoris me plurima scaena
Nympharumque leves, Fauno admodulante, choreae
Secernunt longe vulgo, et popularis undis,
Si tamen Euterpae,[39] bifori cui tibia cantu
Servit, Apollineas a me non arceat artes,
Et bona Lisboos tendat Polyhimnia nervos
Quod si me doctum cantus testitudinis aureae
Non refugis Lyricos inter numerare Poetas
Insertum feriam sublimi vertice Vates
Sidera, olorinis contemnam et nubila pennis.

U 52 heksametra Bolić je parafrazirao 36 Horacijevih asklepijadeja, nanizanih *katà stichon*. Dužina heksametara i šesnaest Bolićevih stihova upotrijebljenih više nego u originalnoj pjesmi i po vanjskom izgledu daju naslutiti da parafraza proširuje originalnu dikciju. Potvrdit će to i usporedba tekstova. U st. 1 parafrazator Horacijevu oznaku Mecenata *atavis edite regibus* precizira opširnijom karakteristikom *eques . . . Regum*, a *praesidium* iz originalnog st. 2 nadomješta s *columen*, uz imenicu *decus*

[36] Umjesto te možda je ipak bolja lekcija *suspensus* franjevačkog rukopisa, jer je bliža Horacijevu pridjevu *pavidus* (st. 14).

[37] Vjerojatnija mi je lekcija *libens* iz franj. rkp., jer se odnosi na *dimovet* iz prethodnog stiha, a ne na *vina*, koje slijedi.

[38] Taj oblik ne postoji; pridjevi su od *Bacchus* samo *Bacchēįus* (kako je u franj. rkp.), *Bacchēus* i *Bacchīus*.

[39] Franjevački rukopis ima *Euterpae*. Prepisivač u rukopisu Arhiva (ili i sam Bolić!) nije uopće dosljedan, čas *ae* piše kao diftong, čas kao *ę*.

dodaje atribut *immortale* umjesto originalnog *dulce*, neelegantno stilski rastavljajući *nostrę* s početka st. 2 od *juventę* na kraju. Umjesto Horacijeve slike o natjecateljima na olimpijskim igrama Bolić bira sličnu, zamijenivši Olimpiju Elejom i proširujući u st. 4 temu. Jezgrovit Horacijev opis trkališta (st. 4–5), koji intonacijom vrlo plastično dočarava brzinu trke i strastvenu želju za pobjedom, Bolić razvodnjeno parafrazira u čitava 3 stiha, 5–8. Sličan je postupak i u st. 8–10 parafraze prema Horacijevu 7–8. Još je više parafrazator proširio Horacijeve st. 9–18 *(Illum, si proprio ... pauperiem pati)*: u gotovo dvostruko većem broju stihova (11–27) nego ih ima original Bolić zadržava pojedinačne Horacijeve riječi ili fraze, ali ih reproducira glagoljivom deskripcijom ili sličnim po smislu izričajima, koji najčešće temeljito usporavaju ritam rečenica i ni u čemu ne pridonose plastičnosti lirskog pasaža. Da navedem samo jedan primjer iz tog odlomka: iz Horacijevih stihova 9–10 *(Illum ... areis)* Bolić je vrlo jasnu metaforu *proprio condidit horreo* razvio u niz pojedinosti (st. 11), a u Horacijevu st. 10 *areis* zamijenio s *foecundis campis* i metonimiju *Libycis* s uobičajenijom i manje slikovitom *Africa*. Ne treba potpadati samo pod dojam metričkog, heksametarskog oblika Bolićevih parafraza, pa da se analizom i dijelova i cjeline njegovih dviju parafraza odmah ne uoči karakteristika tog postupka: Bolić *lirske* Horacijeve pjesme zaodijeva nekom *epskom* dikcijom, u prvom redu deskriptivnom, koja u ovakvu kontekstu narušava kompozicioni sklad pjesme. Ni u tehničkom pogledu nisu parafraze posve dotjerane. Zaključak bi svega bio: netalentirano prepričavanje originala, uz rijetke mjestimične proplamsaje inventivnosti.

5. *Rajmund Kunić (1719–1794)*

Dosta su slabi odjeci Horacija u velikom Kunićevu opusu. Ima nekoliko epigrama, u kojima pjesnik izražava svoje poštovanje prema Horaciju i brani ga od kritičara; ima i značajna zbirka latinskih parafraza Horacija, – ali je lektira Tibula i Katula, uz Vergilija dakako, ostavila ipak najjače tragove u njegovu stvaranju. I utjecaj isusovačkog pjesništva vrlo je snažan, pogotovo u zbirci *Carmina* i u *Elegijama*.[39a] Izrazitiji mu je uzor Horacije u *Epistulama*. Neki to primjeri očito potvrđuju (usp. Puratić, o.c. 231–32): st. 17 epistule *Ad Philippum Bonamicium (Aut hederam aut virides, doctorum praemia, lauros)* podsjeća na Hor. carm. 1,1,29 *(Me doctarum hederae praemia frontium)*; početak VI epistule *Ad eundem, tj. Ad Ignatium Boncompagnium (Omnibus hoc, credo, vitium scius esse poetis)* intoniran je poput Horacijeve sat. 1,3 *(Omnibus hoc vitium est cantoribus ...)*.

Od obilna pjesnikova stvaralaštva za moju su temu najznačajnije parafraze iz Horacija, uz Ferićeve – najveća zbirka parafraza u dubrovačkoj književnosti. Najpotpunije su sačuvane u omašnu rukopisnom zborniku od 103 fascikula *Carmina Raymundi Cunichii transcripta a R. Radelja* (Franjevačka biblioteka, Kaznačić 493, sada br. 1156) kojega poseban fascikul sadržava *Paraphrases Carminum ex Horatio et Catullo*. I u rkp. br. 384 Naučne biblioteke u Dubrovniku našao sam Kunićevih parafraza. U izlaganju slijedit ću tekst Radeljina prijepisa iz Franjevačke biblioteke.

[39a] Usp. o njima: Puratić, *O nekim neobjavljenim radovima Rajmunda Kunića*, Živa antika XIII–XIV (1964), 227–234.

Ove je Horacijeve pjesme Kunić parafrazirao na latinskom jeziku: carm. 1,1; 1,2 (u dvije verzije: u elegijskim distisima i u heksametrima); 1,3 (u dvije verzije, ponešto različite, obje u elegijskim distisima); 1,4; 1,5; 1,6; 1,7; 1,8; 1,9; 1,11; 1,12; 1,14; 1,15; 1,16; 1,17; 1,18; 1,20 i 1,38. Ukupno ima 18 parafraza, a ako im pribrojimo drugu verziju za carm. 1,2 i carm. 1,3, ima svega 20 Kunićevih parafraza. Pisane su u elegijskim distisima ili u heksametrima. U elegijskim distisima ima ih 13, i to za carm. 1,1; 1,2; 1,3 (Obje verzije); 1,4; 1,5; 1,8; 1,14; 1,16; 1,17; 1,18; 1,20 i 1,38 u heksametrima pisano ih je ukupno 7, tj. za carm. 1,2 (druga verzija); 1,6; 1,7; 1,9; 1,11; 1,12 i 1,15.

Trebalo bi možda da objavim sve Kunićeve parafraze što sam ih našao. Zbog prostora to ipak ne činim, nego ću se ograničiti na manje odlomke, koji će mi poslužiti za analizu, i na parafrazu Horacijeve carm. 1,1:

Ode 1. Lib. 1. Maecenas atavis

Maecenas, Regum sanguis, quo nitor, et unde
Hoc quodcumque mei nominis omne venit,
Sunt quos Alphaeae bijugus prope flumina Pisae
Cursus, et elati pulveris unda juvat,
Et vitata votis ferventibus obvia meta,
Et palma ad summos evehit usque deos.
Hunc si mobilior fluctuque, et nube Quiritum
Tollere tergemino certet honore favor.
Illum si Lybicas congessit in horrea messes
Gaudentem patrios findere sarculo agros.
Non raro Attalicae labefactes munere vertis,
Non auro aut cari deliciis lapidis,
Pallidus ut Cypriae credat se Nauta carinae,
Et velit Ionio pandere vela Mari.
Mercator validis ponto luctantibus Austris,
Frigida cum trepido corda timore micant,
Pagumque, exiguamque Domum, parvosque Penates,
Et ruris laudat jugera pauca sui:
Mox reficit diro quassatam turbine puppim,
Pauperiem duram nescius ille pati.
Est qui nec fregisse diem, nec mollia spernat
Serta, nec annoso pocula plena mero.
Stratus vel rarâ qua procubat arbutus umbra,
Lympha vel e sacro garrula fonte cadit.
Martia castra placent multis, lituisque tubarum
Vox permixta fero murmure dulce sonat;
Dulce micant enses; nec torva in bella ruentes
Maesta tenet, damnans proelia saeva Parens.
Venator noctem ducit nive stratus in alta,
Fertique pruinosi frigora longa Iovis,
Seu celerem catuli cervam videre fideles,
Obvia seu rupit retia Marsus aper.

Me superis miscent, doctorum praemia vatum,
Lauri, me molles, bacchica serta, hederae;
Me nemus abducit Populo, me frigida rupes,
Nympharumque leves cum Satyris choreae;
Si mihi Lesborum dulcis Polyhimnia tendit
Barbiton, aut buxum candida non cohibet
Euterpe. Lyricis quod si me vatibus addes,
Orbem alto feriam vertice signiferum.

Pobliže označavajući Mecenata *Regum sanguis*, Kunić u st. 1. glagolom *nitor* prenosi Horacijev *praesidium*, a čitavim st. 2 parafrazira originalni *dulce decus meum*. St. 3 vrlo je zanimljiv: dvostrukom metonimijom *Alphaeae* i na koncu *Pisae* transponira originalni *Olympicum*, jer Alpheus je rijeka, a Pisa grad u Elidi, gdje su se također održavala natjecanja; oboje se – kao i Olimpija – nalazilo na Peloponezu! U st. 5 *votis* trebalo bi emendirati u *rotis*. Malo ima većih odstupanja od originala u parafrazi. Kunić slijedi Horacijeve stihove katkada istim frazama, gotovo doslovno prenoseći original (npr. st. 10, 32, 36), a većinom koncizno parafrazira ne proširujući mnogo tekst, pa je 36 Horacijevih asklepijadeja mogao izraziti s 20 elegijskih distiha. Razvijeniji su dikcijom od originala samo rijetki skupovi stihova: st. 17, 21 i osobito 25–28, gdje je Kunić na temelju Horacijevih st. 23–25 upravo stvorio novu, plastičnu sliku bojne vreve, u kojoj sladostrasno uživaju ratnici, i njoj suprotnu žalost majčinu. Pjesnički je nadahnut st. 24 s izražajnim, onomatopoetskim atributom *garrula*. Zvučan je i ritmički zaobljen – kao što su i mnogi drugi Kunićevi stihovi – završni st. 40, u kojem je umješno imenica *orbem* postavljena na početak, a dobro izabran atribut *signiferum* na sam kraj stiha.

Usporedimo samo prve stihove ove Kunićeve parafraze s prije analiziranom Bolićevom! Koliko ima razlika odmah uočljivih, i u ritmu, i u izražajnosti upotrijebljenih riječi, i u gotovo klasičnoj odmjerenosti Kunićeve dikcije nasuprot nabujaloj Bolićevoj frazi.

Zanimljivo će biti također ako se bar ukratko izvrši komparativna analiza dviju verzija parafraze za istu Horacijevu pjesmu, npr. za carm. 1, 2. Prva, u elegijskim distisima, počinje:

Iam satis Alpinae jactu nivis obruit agros,
Et dirae assiduo grandinis imbre Pater
Atque manu jaculans arcem, et sua Templa rubenti
Urbemque, et Gentes terruit attonitas
Pyrrhae ne saeclum questae nova monstra rediret,

a druga, u heksametrima:

Iam satis effusaeque nivis Pater aggere denso
Obruit, et dira pulsatas grandine terras
Contudit, atque suas arces, et celsa corusca
Templa manu jaculans gelido terrore Quirites,
Attonitum Terraeque Orbem suspendit, aquarum
Ne jam diluvio miscens daret omnia pessum;
Ne pyrrhae infelix saeclum et lamenta referret.

Jedna i druga otvaraju se Horacijevim riječima *Iam satis*. A nakon toga ponavlja se slično bogatstvo rječnika i umješnost u spajanju asocijacija, inspiriranih Horacijevim stihovima, kao što se očitovalo i u prvoj parafrazi iz carm. 1,1. Ritam stihova nije tražen, podređen je toku misli. Enjambementi kao da tješnje povezuju pojedine stihove i na drugom metričko-ritmičkom planu imaju mjestimično funkciju strofičkog spajanja stihova, kakva je u originalu.

Parafraza Horacijeve carm. 1,5 specifična je među svim ostalima po tome što se zbog udaljavanja od originalne teme i prenošenja na drugo područje, premda su odnosi slični, možda i ne bi mogla nazvati parafrazom. I Kunić u podnaslovu parafraze dodaje: mutatis tamen nominibus, et argumento. Oštrica je doista uperena na nekog Kvinta, vjerojatno advokata, koji je lažljiv i prijevaran poput Horacijeve Pire. Bolje će biti da navedem pjesmu u cjelini, jer je kratka:

Quis te, Quinte, cliens nunc spe male ductus inani
Visit et omnigeno laetus honore colit?
Cui tua nunc falsa mentem dulcedine lactant
Verba tot, Hyblaeo dulcia melle magis?
Ah quoties laesamque fidem, promissaque flebit
Irrita lascivis, heu data ferre Notis!
Officiumque frequens, curamque et vota placendis
Et vestra assiduo limina trita pede!
Ah miser! ah nimium fallaci credulus aurae
Sentiet infido vela dedisse maris.
Me juvat alterius longe spectare laborem
Molliter in tuto littore compositum;
Ereptumque undis memori solvisse tabella
Neptuno, et flavis munere Nereisin.

To je samo prividna parafraza. Zapravo bih je prije nazvao originalnom pjesmom sa snažnim reminiscencijama u dikciji i u tonu iz Horacija. Ne uzimajući iz navedenih razloga ovu posljednju u obzir, mogu ustvrditi da Kunićeve parafraze, s nekim Đurđevićevim, po izražajnim kvalitetama i originalnom transformiranju tuđih pjesničkih ostvarenja svakako zauzimaju prvo mjesto u književnosti dubrovačkog latinizma.

6. *Brno Džamanjić (1735–1820)*

U njegovim epigramima, kojih je preko 100 izdao F. M. Appendini (*Carmina selecta*, u knjizi: De vita et scriptis Bernardi Zamagnae, Jaderae 1830), naći ćemo pokoju reminiscenciju iz Horacija. Navest ću u cjelini epigram *Allegoria patriae bello circum ingruente* (str. 274 naved. izdanja) koji se u tonu i nekim pojedinostima dikcije oslanja na Horacijevu carm. 1,14:

Cara mihi, ah, navis, nigri qui turbinis horror
Te captam in medio tam male dirus agit?
Tu procul a nimbis secura per aequora nabas
Parvula, lascivis delicium zephyris.

Nunc aquilo atque auster conversis viribus urgent,
Circum et stant cautes, portus et omnis abest,
Di superi (quid enim tanto in discrimine restat?),
Vos facite, hoc fugiat semisepulta malum.

Alkejski motiv s alegorijom domovine kao broda, majstorski nastavljen u Horacija, našao je stvaralački odjek u hrvatskog pjesnika, odjek teških prilika u Dubrovniku i njegovoj okolici početkom francuske okupacije 1806.

Djelo u kojem se Džamanjić najviše poveo za Horacijem, ali se ujedno dovinuo i najvišeg stupnja jezične zrelosti i pjesničke individualnosti, jesu heksametarske *Epistolae* (napisane 1795. i 1796, izdane u Mlecima, vjerojatno 1796. ili 1797). U prvom se redu Horacijev utjecaj očituje u slobodnoj kompoziciji poslanica, u individualnom tonu pristupa temi, zatim u tome što su upućene određenim adresatima, što su tematski raznovrsne i prožete refleksivnošću.

U uvodnoj poslanici, upućenoj Andriji Rubbiju, koji mu je zbirku i izdao, Džamanjić sasvim jasno ističe svoj odnos prema Horaciju; podjednako na str. 9, st. 56–59:[39b]

Tune vafri numeros imitari, et carmina Flacci
Sustineas, nunquam Phoebeae frondis honore
Tam digni fortasse, suos quam deprimit ipse
Cum vires, repitque humilis sermone pedestri,

kao i u st. 70–75 (str. 9):

Tu me deterrere velis; sed nil agis. Ista
Vera scio fateorque; immo multa addere possum,
Hunc vatem merito queis fama ad sidera tollit
In genere hoc aperis; tamen et persistere coeptis
Et tentare volo, sua per vestigia gressus
Figere si valeo, monstrato et currere calle,

ili, u još odlučnijoj oporbi s Rubbijevom nekom rezervom prema oponašanju Horacija:

Haec si praestem igitur, si servem comodus, inquam,
Sive meo haec ritu, seu Flacci more modoque
Carmina scripta voces, jam nil moror invidus: illi
Esse velim similis, quis enim non? sed tamen et me
Delectat mea sors, et terret gracculus, olim
Grex avium nudo quem turpem corpore risit.
(st. 97–102 na str. 10)

Dakle *suo ritu*, ali *Flacci more modoque* – da parafraziram citirani st. 98 – povodi se Džamanjić za rimskim pjesnikom. Reminiscencijama iz Horacijevih *Epistula* i donekle iz *Satira* prošarana je doista svaka od petnaest Džamanjićevih poslanica. Navest ću neke.[39c] U I poslanici *(Ad Andream Rubbium)* st. 36–37 na str. 8 *(. . .supponere praelo/ Nempe velis ut, amice, alicujus pumice munda)* i st. 42–43 *(. . . sigilla/ Odere et claves, multisque ostendier optant)* očiti su odjeci, u dijelovima dikcije i cijeli odlomak u ideji o izdavanju knjiga, Horacijeve epist. 1, 20, 2–3:

[39b] Citiram i stihove i stranicu, jer u izdanju stihovi nisu numerirani.
[39c] Većinu ovdje spomenutih, i više, reminiscencija u dikciji navodi Ž. Puratić u članku *Latinske pjesničke poslanice Bernarda Zamanje*, Živa antika XV 2 (1966), 457–466.

Scilicet ut prostes Sosiorum pumice mundus;
Odisti clavis et grata sigilla pudico.

Također, na primjer, st. 27–29 našeg pjesnika (. . . *cum lumine primo . . ./ Scrinia poscebam, calamumque, albamque papyrum)* odgovaraju Horacijevoj epist. 2, 1, 112–13 *(. . . et prius orto/ Sole vigil calamum et chartas et scrinia posco)*. U poslanici *Ad Bernardum Bl. f. Cabogam*, drugoj po redu, st. 128 na str. 16 *(. . . cessabit opella forensis)* ~ Hor. epist. 1, 7, 8; st. 130–31 *(. . . virtus post nummos omnibus aeque/ Jam placet)* ~ Hor. epist. 1, 1, 54. U trećoj poslanici, *Ad Michaelem A. f. Sorgium*, st. 32–33 na str. 18 *(. . . quos scit adunco/ Rimari naso . . .)* oslanjaju se na Hor. sat. 1, 6, 5 *(Ut plerique solent, naso suspendis adunco)*, st. 80 na str. 19 *(. . . fuge saevae pocula Circes)* na Hor. epist. 1, 2, 23 *(Sirenum voces et Circae pocula nosti)*. U petoj poslanici, *Ad Joannem Bl. f. Bosdarium*, st. 8 na str. 25 sadrži onu znamenitu Horacijevu sintagmu *dulcissime rerum* (sat. 1, 9, 4), a st. 11–12 *(. . . A superis nutricula possit alumno/ Quod petere, id dederunt dii scilicet . . .)* ima uzor u Hor. epist. 1, 4, 6–8:

. . . . . . di tibi formam,
Di tibi divitias dederunt artemque fruendi.
Quid voveat dulci nutricula maius alumno.

Poanta u zadnjem stihu (na str. 30) ove poslanice *(. . . haec ultima linea rerum)* inspirirana je Horacijevim završetkom epist. 1, 16 *(. . . Mors ultima linea rerum est)*.

Fraza *In trutina studium ponendum est* (st. 32 na str. 32) poslanice *Ad Michaelem Gargurevichium* posuđena je iz Hor. sat. 1, 3, 72 (. . . *in trutina ponetur . . .)*. St. 11 na str. 35 poslanice *Ad Petrum Aletium (Versus, quos nec longa dies, nec lima polivit)* odjek je Hor. epist. 2, 3, 292–93 *(. . . quod non/ Multa dies et multa litura cohercuit . . .)*, a st. 34 na str. 36 *(Ad quas grandiloquus tibi calcar avunculus addit)* ~ Hor. epist. 2, 1, 217 *(. . . et vatibus addere calcar)*. Među reminiscencijama u poslanici *Ad Marinum Matth. f. Zamagnam* mogu se spomenuti npr. *Quocirca mecum sic collige* (st. 36 na str. 44) ~ Hor. sat. 2, 1, 51, *aura/ Aspirans popularis* (st. 100–101, str. 46) ~ Hor. carm. 3, 2, 20, *Nunc hanc e corpore spinam/ Eximere infirmo . . .* (st. 110–11, str. 46) ~ Hor. epist. 2, 2, 212 *(Quid te exempta levat spinis de pluribus una?)*. U poslanici *Ad Joannem Bl. f. Cabogam* usp., na primjer, st. 88–89 (na str. 63):

. . . . vetus occinitur tibi naenia, clamas,
Discipulorum inter toties cantata cathedras

s Hor. sat. 1, 10, 91:

Discipularum inter iubeo plorare cathedras.

Ni poetična poslanica *Ad Catharinam Ragninam* nije bez reminiscencija iz Horacija, čak i u većim slikama kao što je npr. ona o pjesničkom radu:

. . . . . . carmina curem
Pangere et irasci numeris, et rodere presso
Ungues dente, mihi seu fors male syllaba peccet
(st. 47–49 na str. 67),

koju usp. s Horacijevom sat. 1, 10, 70–71:

. . . . et in versu faciendo
Saepe caput scaberet, vivos et roderet ungues.

I zadnja poslanica u zbirci, *Ad Benedictum Stajum*, u kojoj Džamanjić raspravlja o vrednotama latinskog jezika, ima nemalo reminiscencija iz Horacija. Na primjer, u st. 83–84 (na str. 76):

Nil aliud, tumidi nisi sesquipedalia Tulli
Verba et Plautini coenum salis

spoj je uspjelih Horacijevih sintagma iz epist. 2, 3, 97 i 270. Ili: *Heus! tu me insanire putes solemnia* (st. 192 na str. 80) usp. s Hor. epist. 1, 2, 101. Ili: st. 199–200

Si vero videas defendi haud posse, relinque
Blattis scripta malis latebrosa in sede voranda

s frazeologijom koja podsjeća na Hor. sat. 2, 3, 119 i okolne stihove.

Nameće mi se, na koncu, jedna usporedba: Džamanjić i Džono Rastić. Jedan u epistolografskoj, drugi u satiričkoj vrsti – obojica su dobila plodne poticaje u misaonosti i specifičnom izrazu venuzijskog majstora. No i jedan i drugi hrvatski pjesnik do srži su vezani za Dubrovnik, dokazujući ujedno i to kako znaju *proprie communia dicere!*

7. *Đuro Ferić (1739–1820)*

Vrlo je obilan njegov književni rad, ali nije velik udio Horacijeva pjesništva u njemu. Sigurno su na to djelovale teme kojima se Ferić bavi i »ilirske« preokupacije, toliko značajne za cijelo njegovo djelovanje.

Dovršivši parafraze psalama u latinskim heksametrima, dao ih je na čitanje Stayu, koji ga je nagovorio neka ih preradi u različite lirske oblike, najviše horacijevske.[40] To bismo mogli tumačiti Stayevim i Ferićevim ustupkom modi vremena. Sigurno je i toga bilo, ali ne treba zapostaviti činjenicu da se specifičan lirizam psalama može ritmički u svakom slučaju adekvatnije izraziti Horacijevim lirskim stihovima nego heksametrima.

[40] Kombol, *Pov.*, 385.

Stoga se Ferić u parafrazama *(Paraphrasis psalmorum poetica*, objavljeno u Dubrovniku 1791) poslužio raznolikim Horacijevim metrima, poglavito safičkom i alkejskom strofom. No lektira Horacija[40a] utjecala je ne samo u metričkom pogledu nego ponegdje i u dikciji. Doista, prva strofa psalma 25 (na str. 37) parafrazirana je u safičkoj strofi, ali joj npr. i 2. stih *(Simplicem quando scelerisque purum)* očito podsjeća na Hor. carm. 1, 22, 1 *(Integer vitae scelerisque purus)*; ili, kad Ferić *Aegyptus* iz psalma 104 (str. 197) parafrazira sa *Gens Mareotica*, na što ga je mogla potaknuti Horacijeva carm. 1, 37, 13. Što se tiče upotrebe antičkih mitoloških imena u parafrazama umjesto kršćanskih imena i pojmova u izvorniku (npr. *Orcus* za *mors*, *Olympus* ili *Tonans* za kršćanskog *Dominus*, tj. *Deus)*, treba samo napomenuti da je to opća pojava u latinističkoj književnosti već od humanizma.

Rukopis br. 462 Naučne biblioteke u Dubrovniku (na 46 stranice formata 22,5 × 10,2 cm) sadrži latinske parafraze Horacijevih *Carmina*. Autor nije naveden. Samo se na jednom listiću nalazi datum: 10. nov. 1776. Kolebao sam se prije više godina, bih li ga – zbog ductusa nekih slova – atribuirao Feriću ili ne. Sada bih se ipak iz više razloga priklonio Puratićevu mišljenju[40b] da je to Ferićev autograf. U njemu je naš pjesnik parafrazirao većinu Horacijevih oda, *osim:* 5, 13, 15, 19, 23, 25. i 33. iz I knjige, 4, 5. i 8. iz II knjige, 4–23. iz III knjige, 1. i 3. iz IV knjige. Poneku pjesmu nije Ferić parafrazirao u cjelini. Parafraze su izvedene dijelom u heksametrima, dijelom u elegijskim distisima, a neke pjesme dvojako (carm. 1, 37 i 2, 16); samo je uvodna pjesma I knjige u hendekasilabima. Ima pravo Puratić kada kao razlog što Ferić nije parafrazirao neke pjesme navodi da mu se vjerojatno sadržaj činio profan (o. c. 334), ili, recimo jasnije, većinom su to pjesme ljubavne tematike (osim ispuštenih u III knjizi, za koje razloga ne znamo), zazorne pogotovo ako ih je pjesnik pisao za školske potrebe. Dodat ću, u zagradi, da u svojim izvornim latinskim epigramima Ferić nije izbjegavao pikantne, pa i frivolne teme i izraze! Općenito govoreći, Ferićeve su parafraze jasne u reprodukciji misli izvornika, umješno se u njima bira i varira dikcija. Ova je Ferićeva zbirka najbogatiji dosad poznati zbornik latinskih parafraza Horacijeve lirike u književnosti hrvatskog latinizma. Za njim po brojnosti dolazi Kunićeva, također rukopisna, zbirka parafraza.

Ispitujući Ferićevo djelo *Periegesis orae Rhacusanae* (Rhacusii 1803) u odnosu na rimske pjesnike, Kasumović[41] je nakon opisa djela pretežnu pažnju posvetio Vergilijevim utjecajima, a ponešto reminiscencijama, utjecajima dikcije i metra Horacijevih, koji su zbog teme djela mnogo rjeđi od Vergilijevih. Bit će vrijedno osvrnuti se na taj udio Horacija. Feriću je Horacijeva sat. 1,5, u kojoj se opisuje put u Brundizij, vjerojatno

[40a] V. o tome: Ž. Puratić, *Đuro Ferić i Kvint Horacije Flak*, Živa antika XVI (1966), 333.

[40b] Usp. citirani članak *Đuro Ferić i Kvint Horacije Flak*, str. 333–337.

[41] *Ferićeva Perijegeza i rimski pjesnici*, preštamp. iz Nastavnog vjesnika VIII, 3 (1900), 28–30.

bila najviše pred očima kad je pisao svoje djelo. Dakako da dubrovački pisac u velikom okviru radi ono što je kudikamo manje radio Horacije i njegov rimski prethodnik Lucilije u satiri *Iter Siculum.* Mjesto na str. 143 *Perijegeze,* gdje pjesnik opisuje svoj dolazak na Lopud i sastanak s onim pisarom, očita je reminiscencija na Horacijevu sat. 1,5,30 i d., gdje se također spominje »ad unguem factus homo«, kakav je i lopudski pisar. I završni stih Horacijeve satire

Brundisium longae finis chartaeque viaequest

uzor je mnogim Ferićevim završecima poglavlja, npr. na str. 57 (pogl. VI): »... meaeque/Hic esto finis, quoniam iam longa, Camoenae«. Usp. i završetke poglavlja III, VI, VII itd. Na početku *Perijegeze* Ferić je u uvodnom *Carmen prodromum* prikazao što je povod njegovu djelu i zašto baš o toj temi pjeva, a ne o kojoj drugoj. I tu je Horacije svojim odama 1,1 i 1,7 mogao biti uzorom, uglavnom u kompozicionom pogledu. Naime, i Horacije u prvoj pjesmi ponajprije spominje različita zanimanja ljudi, a tek na koncu ističe svoje zanimanje i svoje želje. Tako i naš pjesnik ističe što drugi vole opisivati, a na koncu spominje sebe i svoje stajalište. Kasumović je našao i nekoliko izraza koje je Ferić uzeo od Horacija: rostratae puppes (*Perieg.* str. 166) = Hor. epod. 4,17 (ora navium); humilis Musa (str. 166) = carm. 3,25,17; aurea simplicitas (176) = carm. 2,10,5 (mediocritas); agri modus non ita magnus (141) = sat. 2,6,1; homo ad unguem factus (145) = sat. 1,5,32; Potens Cypri diva (147) = carm. 1,3,1 i 3,26,9; traditus mos ab antiquis (155) = sat. 1,4,117; nunc accipe (veoma često) = sat. 2,3,307 (često i u Vergilija!); bimaris Stagnus (85) = carm. 1,7,2 (Corynthus); crassa Minerva (114) = sat. 2, 2,3; felix ter et amplius (115) = carm. 1, 13, 17; fragilis trabes (119) = carm. 1,3,10 i 3,2,28; audax nauta (26) = sat. 1,1,30; na str. 62 stih »Hi fugere licet praeroso saepius hamo« = prema sat 2,5,25 »et alter / Insidiatorem praeroso fugerit hamo«.

8. *Đuro Hidža (1752–1833)*

Ništa od njegova pjesničkog rada na latinskom nije tiskom bilo objavljeno. Iako liječnik Hidža – piše dr Muzzarelli – više latinskih distiha sastavi za jedan dan nego recepata za godinu dana![41a] Najpotpunije mu je rad sačuvan, koliko znam, u rukopisu *Poesie diverse di Giorgio Higgia* (Drž. arhiv u Dubrovniku, Zbirka Pavlović-Gracić, serija 12, prijepis L. Pavlovića). No, zbirka epigrama iz tog rukopisa, kao i autografski rukopis *Epigrammata* (Dubr. arhiv, sign. XXI b 103) – a epigrama ima najviše u Hidžinu opusu – gotovo i nemaju tragova Horacijeva utjecaja. Više se dojam lektire rimskog pjesnika može osjetiti u zbirci *Carmina* (u navedenom rukopisu *Poesie diverse*), gdje ima pjesama raznovrsnih

[41a] Usp. J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike 1800. –1880.*, Zagreb 1941, 176.

tematski i po vrsti, duljih i kraćih, među kojima poneka, npr. *Carmina in discessu F. Urbani Appendini* u alkejskoj strofi, fakturom i tonom podsjeća na Horacija.

Obilniji su odjeci Horacija – ne samo u ležernosti pripovjednog tona s primjesama ironije nego i u pojedinostima dikcije – u Hidžinim poslanicama, što ih je, uz poslanice na hrvatskom, temeljitije istražio Željko Puratić.[41b] Nekoliko ih je Hidža nazvao *Sermones,* povodeći se vjerojatno za Horacijem u zajedničkom imenu za *Satire* i *Epistule:* takav je i u Hidže ton, takvo slobodno vođenje teme iz svakodnevna života, takve primjese satiričkoga. U četiri autografske poslanice (rkp. br. 433 u Naučnoj biblioteci u Dubrovniku), koje i naziva *Epistulae,* Hidža prigovara Džonu Rastiću što piše lascivne pjesme.

U poslanicama hrvatski pisanima, »progovara znalac Horacija i konzervativni Dubrovčanin« (Kombol, Pov. 388). Ima ih desetak, a samo su tri (Ivanu Salatiću, Pjerku Sorkočeviću i Franu Appendiniju) tiskom izdane sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća. Motiv Horacijeva *carpe diem* (carm. 1, 11) javlja se u poslanici Baldu Gociću (Gozze):

Na srce zlu ne daj, nek od svud nalita,
Dok moreš uživaj, ne prima smrt mita:
Nit išta da odnijet,
Moj Baldo, na oni svijet.

I u idućim će se nekim strofama, u osudi lakomosti ili opoziciji grada selu, osjetiti duh Horacijev: sat. 1, 1 odnosno 2, 6, uz variranje, dodao bih, misli o ratu, gramzivosti i varljivosti sreće iz carm. 1, 1. U poslanici Brnu Džamanjiću strofa:

Tak tve pjesni ke se jasne s uma bistrine,
Njih spomena vik s porazne smrti ne gine,
Rvat će se tijekom vika
I temeljit glas pjesnika

podsjeća na Horacijeve stihove iz znamenite carm. 3, 30 (Exegi monumentum):

. . . . non (aquilo impotens)
Possit diruere aut innumerabilis

Annorum series et fuga temporum.
Non omnis moriar multaque pars mei
Vitabit Libitinam . . .

Među lirskim Hidžinim pjesmama na hrvatskom jeziku, *Ljubavna pjesmica* varijacija je na Horacijev motiv *carpe diem* (carm. 1, 11, usp. Kombol o. c. 388). *Dolazak zime* u slobodnoj reprodukciji Horacijevih misli kontaminira ugođaje iz carm. 1, 9 *(Vides ut alta . . .),* iz 2, 3 (*Aequam memento . . .*) i iz 2,9 (*Non semper imbres . . .*),[41c] odnosno – prema Kom-

[41b] *Pjesničke poslanice Đura Hidže Dubrovčanina,* Živa antika XVIII 1 (1968), 81–93

[41c] Usp. Kasumović, *Utjecaj,* Rad 205, 106.

bolu 388 – po tragu Horacijeve *Vides ut alta* Hidža poziva prijatelja da uz čašu vina uživa mladost u toplini doma, aludirajući na kraju na suvremene događaje (s odjecima iz Horacijeve carm. 2, 11 *Quid bellicosus...).*

Cjelokupan prijevod klasika svjetske književnosti označava događaj u svakoj nacionalnoj kulturi u kojoj se taj prijevod pojavi. Događaj je doista bio i za dubrovačku i za cijelu hrvatsku književnost potpun prijevod Horacijeve lirike, i oda i epoda, što ga je pod naslovom *Quinta Horacia Flaka Piesni liričke, prevod Jurja Higje Dubrovčanina*, tiskao Martekini u Dubrovniku 1849. Urednik izdanja, pisac predgovora i kratkih sadržaja uz naslov svake pjesme bio je Antun Rocci, tadašnji »naučitelj ilirskoga jezika«.

Do kojeg se stupnja u prevodiočevu jeziku odražava tradicija dubrovačkog lirskog izraza i koliko ga je on razvio, ispitat će istraživači hrvatske umjetničke dikcije kad se jednom odluče na taj posao, u pojedinostima i sintetičkim razvojnim fazama. Isto je i s Hidžinom metrikom. Na meni je da utvrdim kako je Hidža transponirao latinski original, s koliko ga je frazeološke i sintaktičke umješnosti uspio reproducirati i u kakvim je metričkim oblicima izrazio bogatu i raznovrsnu strukturu Horacijevih strofa i stihova. Da ipak neću prezati od toga da pokatkad dublje zađem u elemente Hidžine dikcije, mislim da je samo po sebi razumljivo, jer je Hidžina knjiga do danas jedini kompletan prijevod Horacijeve lirike u južnih Slavena.

Prijevod sadržava sve četiri knjige Horacijevih oda i sve epode, koje je Hidža prema praksi suvremenih izdanja nazvao petom knjigom oda. Ipak, Pogačnik u raspravi *Kako je Hidža Dubrovčanin preveo Horacijeve ode?* proučava samo prve četiri knjige prijevoda; Damaška je u studiji *Horacijeve epode i ocjena Hidžina prijevoda Horacijevih epoda*[42] obradio prijevode epoda, tj. Hidžinu 5. knjigu. U Hidžinu prijevodu samo su neka mjesta u kojima je ispušteno nešto iz originala. To su st. 5–10 i 17–20 iz Horacijeve epod. 7 i st. 5–20 iz epod. 12. Prevodilac je ispuštene odlomke označio točkicama i time, po svojem shvaćanju, omogućio da izdanje bude ad usum Delphini. Prema Pogačnikovu ispitivanju (o. c., 21–23) Hidža se većinom strogo drži originala, ali je na nekoliko mjesta frivolnije Horacijeve izraze ublažio. Što se tiče pribrajanja epoda kao pete knjige ostalim knjigama oda, Hidži su vjerojatno za to uzorom poslužila neka talijanska izdanja, u kojima je to bila gotovo opća praksa. Naveo bih samo nekoliko izdanja, poznatih u svijetu prije Hidžina vremena i njemu suvremenih, koja sam našao među knjigama obitelji Bizzarro (v. katalog u Historijskom institutu u Dubrovniku): 1) *Quinti Horatii Flacci Opera*, interpretatione et notis illustravit Ludovicus Desprez, ... in usum Delphini, 2 sv., Venetiis 1727; 2) *Le Odi di Q. Orazio Flacco Venusino*, tradotte in rime toscane di vario metro dal dot. Giuseppe Maffei Livornese, Libri cinque, 2 sv. (na lijevoj strani original,

[42] Pogačnikovu raspravu citiram prema preštampanom posebnom otisku iz »Školskog vjesnika«, a ne prema god. VI (1899) tog časopisa, gdje je ona otisnuta na str. 75–95. i 462–489. Damaškina je studija objavljena godinu dana prije Pogačnika, u Zagrebu 1898.

na desnoj prijevod), Livorno 1777; 3) *Le opere di Orazio Flacco*, recate in versi italiani da Tommaso Gargallo, 2 sv., Como 1827. Gargallovo je izdanje bilo vrlo cijenjeno i bezbroj se puta pretiskavalo u 19. st., a potpuni prijevod ili u izboru i kasnije.

Vrlo je zanimljivo pitanje kojemu Pogačnik posvećuje prve stranice svoje rasprave: prema kojem je izdanju Hidža prevodio Horacija. Pogačnik s dosta uvjerljivih argumenata tvrdi da je to bilo izdanje *Quinti Horatii Flacci poemata, annotationibus illustrata a Joanne Bond, Brunsuigae – typis ac sumptibus Christophori Friderici Zilligeri, anno MDCLXVIII.* Prvo izdanje Bondovo izašlo je god. 1606. i doživjelo kasnije vrlo brojna, katkada popravljena izdanja. Ja sam se poslužio izdanjem iz 1739, tiskanim u Veneciji. Pogačnik je na tvrdnju o Bondu kao predlošku Hidžina prijevoda nadošao – učinio je to i Damaška, o. c., 18 i d. – tako da je ispitujući neka rješenja u Hidžinu prijevodu utvrdio kako se prevodilac u slobodnijoj reprodukciji originala poslužio tekstom komentara u Bondovu izdanju. Na primjer, *Acroceraunia* iz Hor. carm. 1,3,20 Hidža prevodi *ke krše brodove*. Dakle, ime se u prijevodu razrješuje, vjerojatno prema Bondovu komentaru: »Altos montes in Epiro a fulmine saepe ictos, idcirco infames propter *crebra naufragia ibi facta*« (Pogač. 3). Ili: Horacijeve stihove iz carm. 1,4,7–8

... dum graves Cyclopum
Volcanus ardens urit officinas

Hidža u 4. strofi prevodi:

I dočim hromi bog svoje
Kovačke spile razgara
Ter snažnim momcim svakoje
Oružje bojno satvara.

U originalu nema onoga što je rečeno u posljednja dva stiha, ali ima u Bondovu komentaru uz riječ »Volcanus«: »Dum Vulcanus in Aetna monte cudit fulmina cum Gigantibus, quorum opera et ministerio in iis fabricandis utitur«. I još jedan primjer među mnogima (Pogač. 5): posljednju strofu Horacijeve carm. 1,8

Quid latet, ut marinae
Filium dicunt Thetidis sub lacrimosa Troiae
Funera, ne virilis
Cultus in caedem et Lycias proriperet catervas?

Hidža reproducira u 6. i 7. strofi ovako:

Čemu skroven on sad šuti
Jak Tetide sin Akile
Kad pod Troju na boj ljuti
Garčke čete su harlile.
On na sebe tad postavi
Žensko ruho i naprave
Da ga ne bi rat karvavi
Zanio trojske u daržave.

Uz riječi *filium dicunt Thetidis* Bond kaže u komentaru: »Achillem, qui a matre Thetide habitu puellari indutus ne agnosceretur, in insulam Scyrum ad Diomedem est deductus«. Kratko je i zanimljivo i ovo mjesto u Hidžinu prijevodu Horacijeve carm. 3,30,2:

I kralja jedžupskih vrh grobov iznio.

U originalu nema govora o tome čije su piramide *(Regalique situ pyramidum altius)*, ali prijevod podsjeća na Bonda: »Altius regali constructione pyramidum, quae sunt *regum Aegyptiorum sepulchra*«.

I sadržaji uz naslove pjesama, koje je dodao Rocci, mogli bi govoriti o Hidžinu oslanjanju na Bondov tekst, što je Rocci mogao znati. Mnogi su sadržaji doista gotovo doslovan prijevod Bondovih (Pogač. 12), npr. u carm. 1,1; 1,30; 1,34; 2,6; 2,9; 2,11; 2,19; epod. 2,5,14. itd. Ima ih dakako, i ponešto drukčijih, što ne bi trebalo da znači neupotrebljavanje Bonda, ali bi moglo govoriti u prilog tome da je uz Bonda Hidža katkada posegnuo i za nekim drugim izdanjem.

Prešao bih na analizu Hidžinih prijevoda, i to najprije epoda. U mnogom pogledu i po dikciji i po ritmu, zanimljiv je prijevod epode 2, koju ovdje vrijedi navesti u cjelini kako je tiskana na str. 180–184:

Piesan II.

POHVALA ŽIVOTA SELJANSKOGA

Beatus ille qui procul negotiis etc.

Blažen tko se ne ometa (1)
U kamatam i u poslima
Neg jak ljudi davnieh lieta'
S domačiem volovima
Svoj u zgradi
Mirno radi.

Nit ga biesno straši more (2)
Nit ga bojna trublja búdi;
On ponosne bieži dvore
Oholieh moćnieh ljudi';
I pravdanja'
Svim se uklanja.

Ili loza prute izbrane (3)
Penje topole uz visoke;
U prodoli ili s strane
On uživa tuste stoke
Čim šetaju
I večaju.

Il mlohave kosom diže (4)
Grane, a zdrave privàrnjiva;
Ili slabe ovce stiže;
Ili u sude čiste sliva
Istišteni
Sók medeni;

A kad jesen razlikoga (5)
Urod voća zemlji vrati,
Tad s navàrta gojenoga
Milomu je kruške brati,
Rujni i novi
Plod lozovi;

Za pàrvinam tebe ovima (6)
O Priapo obdariti,
I na tvoim otarima
Njih Pauno postaviti,
Čuvaš naše
Ki mejaše.

Čas leže u hlad pod česvinu (7)
A čas mladu na travicu
Dočim rieke teku i pînu
Stàrmenitu niz liticu;
Ptice i u gaju
Čim pievaju.

Tuj kladenci još cakleni (8)
Hladne vode od svud daju;
I kroz cvieće i zeleni
Protiecući rorokaju,
Tih i tîlu
Sanak dîlu.

Pak kad zima pristupiva (9)
S sniezim, s kišam i s munjami,
U zasiedi natieriva
Gnjevne vepre po gorami
Svoim hàrtima
Lovčarima.

Ili Drozde žderaoce (10)
U raspete mreže máta,
Ili ždrale došaoce
I zecove s uzam hvata;
Kí su hrana
Njemu izabrana.

Tko ovakieh pun radosti' (11)
Za ljuvene slasti mári?
Drúga vierna svom kreposti
Njemu kućne vrieži stvari,
I milima
Porodima.

(Jak Sabinska vàrla žena (12)
Il trudnika puljičkoga
Ljubi s sunca zapečena)
Nalaga oganj cim vriednoga
Na dom drúga
Čeka s pluga.

U janjila kada zbije (13)
Ter izmúze své ovčice
I lanjskoga vina ulije

Samotočne iz bačvice
I bez miedi
Piću uredi.

Za Lukrinskim kamenicam (14)
Ja ne smagnem hlepim niti
Za obližim i nosvicam
Vietri istočni valoviti
Ké k nas kraju
Natîraju.

Momu okusu nije tako (15)
Afrikanska ptica slasna,
Nit jonska tàrška, kako
Plod masline, kog masna
Pouzdana
Radja grana.

Kako štavelj kino polje (16)
Ljubi i prudiv sljez bolnima
Jagnje u blag dan ké se kolje
Od mejaša' Bogovima;
Kozle i koje
Vuka ošlo je

S obroka i ovce nasitjene (17)
Gledat na dom gdi tàrkaju
I volove izmorene
Gdi izvratjen plug smucaju
Vrata strena
I skučena.

Skup i uživat službenika' (18)
Kí oko ognja domaćoga
Siedé, ter su blago i dika
Gospodara seljanskoga;
S njih vriednosti
Svak se gosti.

Toj kamatnik Alfio izreče (19)
I bit seljan jur mu' e sprava,
Miedi danas skupit teče
Na korist ga sutra dava
Sunce oskoči
Čim s istoči.[43]

Prvi i četvrti Horacijev stih *(Beatus ille...* i *Solutus omni fenore)* Hidža je izrazio u svoja dva prva. Originalnu poredbenu rečenicu *Ut prisca...* preveo je suprotnom *Neg jaki ljudi...*, a st. 3 *Paterna...* proširio samo prijevodom *mirno*. Već se iz prve strofe prijevoda može naslutiti karakterističan Hidžin postupak: slobodna reprodukcija Horacijeve sintakse, s jedinom težnjom da se što adekvatnije *izrazi* smisao originala, ne da se doslovno prevede. Gotovo bez izuzetka svaka strofa prijevoda odgovara dvjema originalnim jampskim epodama, zato je za 35 distiha Hidža upotrijebio 19 sekstina. Pogledajmo strofu 2: prvi nje-

[43] Radi lakšeg citiranja numerirao sam strofe.

zin stih prijevod je Horacijeva st. 6, drugi je prijevod petog (bez *miles*); stihom 3–4 prevedeno je sve što sadržavaju Horacijevi 7–8 *(et superba ... limina)*, uz dodatak još jednoga atributa *oholieh;* riječ *forum*, koja je i u originalu metonimija, Hidža reproducira novom, jasnijom metonimijom *pravdanja*. Prijevod se u tom smislu nastavlja. Ne mogu se ipak oteti želji da se zaustavim na strofi 8, koja je slobodniji, ali u intonaciji adekvatan prepjev Horacijevih st. 27–28:

Tuj kladenci još cakleni
Hladne vode od svud daju;
I kroz cvieće i zeleni
Protiecući rorokaju,
Tih i tîlu
Sanak dîlu.

Potoci, doista, u Horacija nemaju atributa *hladni*, i u originalu nije označeno kuda protječu. No, Hidžina je strofa u cjelini ipak remek-djelo lirske inventivnosti, kojemu sličnih nalazimo i u drugim prijevodima ove zbirke, osobito u strofama s kraćim sthovima i sa slikama iz prirode. Kolikim su lirizmom natopljeni stihovi:

Tuj kladenci još cakleni
Hladne vode od svud daju.

Aliteracija u glasovima *k* i *c* i asonantski nanizani vokali *e* i *i*, uz aliteracije glasa *d* u *svakoj* riječi drugog stiha, stapaju se sa smislom riječi u intimnu zvukovnu orkestraciju svježe i bistre izvor-vode. Onomatopoetski ugođaj klokotanja vode tekućice uspjelo je naslućen glagolom *rorokaju*. Strofa se zatvara četvercima:

Tih i tîlu
Sanak dîlu

Sintaktička i metrička inventivnost Hidžina ovdje je na vrhuncu: *tih* je atribut riječi *sanak* u st. 2, iz kojeg se *dîlu* rimuje s *tîlu*. Cijela je epoda, poput gornje strofe, pisana u sekstinama, kojima su prva četiri stiha osmerci, dva posljednja četverci, s rimama *ab ab cc*. Muzikalnost prijevoda ove strofe podsjeća i na mjesto carm. 3,13 *(O fons Bandusiae...)*, kojega zvukovne vrednote *(...splendidior vitro)* Hidža umjetnički reproducira:

Blandusko o vrelo cakleno ckla veće.

U Bondovu izdanju nalazi se O fons Blandusiae!

Mitološka imena koja se javljaju u epodi 2 Hidža prevodi: Horacijev *pater Silvane* (st. 21–22) s *Fauno* (strofa 6), *tonantis Iovis* (29) s *munjami* (strofa 9), *Eois fluctibus* (51) s *vietri istočni valoviti* (14), *festis ... Terminalibus* (59): *u blagdan... od mejaša' Bogovima* (16), *circum ... Lares* (66): *oko ognja domaćoga* (18). Jasno je Hidžino načelo, provedeno u čitavu prijevodu: mitološka su imena većinom ispuštena i pre-

vedena perifrastički ili metonimički, rijetko su – samo najpoznatija, a ni to uvijek dosljedno – ostavljena u originalnom obliku, ili izražena čitaocu poznatijim, kao što je *Fauno* umjesto *Silvana* u gornjem primjeru. Iz Pogačnikovih primjera u vezi s tim pitanjem (o. c., 16–21) biram nekoliko. Horacijev st. 2 iz carm. 1,21 »Intonsum, pueri, dicite *Cynthium*« u Hidže glasi: »Neošišna *Apola* mladinci slavite«. St. 7–8 iz carm. 1,30: »Et parum comis sine te Iuventas / *Mercuriusque*...« Hidža prevodi: »I slatke besjede bog, i bog mladosti / Koji no bez tebe nema sladosti«, poslužvši se Bondovim komentarom: »Multum valet eloquentia ad amorem conciliandum«. U stihovima 9–12 iz carm. 1,34:

Quo bruta tellus et vaga flumina
Quo *Styx* et *invisi* horrida *Taenari*
Sedes Atlanteusque finis
Concutitur...

Hidža ne spominje imena:

Nevidljiv on stresa sve zemlje prostore
I bàrda, i rieke ké teku u more;
I njega boju se pakljene jamine
I njega trésu se sve svieta krajine.

Sažimanje i pojednostavljivanje Hidžino neka pokaže i ovaj primjer prijevoda iz carm. 2,26,37–38:

I nauči me garčkim dahom skladat pjesnice.

U originalu je: »...mihi parva rura et / Spiritum Graiae tenuem *Camenae*«. Perifrazom prenosi Hidža original »Impudens *Orcum* moror« (carm. 3,27,50): »Bezobrazna cknim *minuti*«, i – uz brojne druge – st. 6–7 iz carm. 3,30: »...multaque pars mei / Vitabit *Libitinam*« – »...moj bitak najveći / Sasvime *poraznoj* smarti će uteći«.

Nadovezujući na reprodukciju mitoloških imena u Hidže, treba da se osvrnem općenito na njegov postupak s vlastitim imenima, koji baca posebno svjetlo na njegov rad. Ukratko rečeno, prevodilac latinska imena lokalizira, osobito u ljubavnim pjesmama (usp. i Pogačnik, 14), upotrebljavajući ili narodna imena ili prevodeći latinska. Tako je Hidžin *Miljenko* zamjena za Horacijeva imena *Telephus* i *Cyrus;* Hidžina *Tratorka* za originalne *Glycera, Megilia, Lalage, Lycimnia; Rakle* su Horacijeve *Lydia* ili *Glycera* ili *Pholoë* ili *Chloris* ili *Phidyle; Zorka* nalazi se umjesto Horacijevih *Sybaris, Lycoris, Phyllis,* posljednju je u jednoj pjesmi Hidža preveo s *Ljubica.* U imenima naroda i zemalja Hidža je najslobodniji i gotovo posvuda upotrebljava moderna imena: *Thressus* iz carm, 3,9,9 njemu je *bugarski, Germania* iz carm. 4,5,26 je *Njemačka;* za primjer neuspjelosti i ujedno nedosljednosti postupka vrijedno je navesti i ime *Dacus:* u prijevodu carm. 3,35,9 on je *Erdeljac,* u carm. 2,20,18 *Poljak,* a u carm. 3,6,14 postao je *Ugrovlah.* Dakle, lokalizacija imena,

koja je Hidžinim čitaocima mogla na neki način približiti Horacijev tekst zbog poznatosti, ali ga je u estetskom pogledu nemalo okrnjila, zaodijevajući originalnu patinu nekim dahom dubrovačkim i slavenskim. Imat će potpuno pravo Kombol *(Pov.,* 387) kad tvrdi da su u tom moderniziranom Horaciju upropaštene neke od slavnih pjesama (npr. *Donec gratus eram tibi...).* Naš dojam ne biva ništa povoljniji ako znamo da je takvih lokalizacija imena bilo već prije Hidže, npr. u Francuskoj. Zanimljivo je ipak napomenuti kako je taj postupak nailazio na pozitivne odjeke u suvremenika. U članku *Giorgio Higja. Traduzione delle odi di Orazio in Illirico*[44] Kazali se dotiče i tog pitanja u Hidžinim prijevodima, braneći odlučno upravo taj postupak: »Perciò stesso crediamo che non stia bene al Higja il rimprovero ch'egli abbia mutato qualche nome, o che abbia in più persone dato uno stesso, o ad una varii, come se taluno attualmente potesse nemmeno in sogno farneticare delle proprietà o delle doti delle persone *Lalage, Neera, Asterie, Galatea, Cynara, Lyde, Lyce, Chloe* per Orazio, e che sono *Dubravka, Tratorka, Ljubica,* o qualunque altra per Higja. E molto più giudico inopportuno il rimprovero fattogli di non aver recato esattissimamente in illirico alcuni nomi mitologici de'latini. Chi del nostro popolo sa chi sia stato Mercurio, e qual relazione abbia avuto il *Mercurialium Custos virorum* con Orazio? Vi ci voleva una nota lunga un miglio, che non avrebbe fatto egualmente agl'imperiti della letteratura classica comprenderci nulla e li avrebbe annojato a morte, come annojano di pieno diritto tutte le poesie che ad una parola hanno bisogno di note lunghe un miglio.« Signum temporis, kako za Hidžin Dubrovnik, tako i za Zadar, u kojem sredinom 19. st. piše Kazali svoju kritiku!

U metričkom pogledu Hidža slijedi tradiciju dubrovačke književnosti i raznovrsne Horacijeve stihove i strofe transponira u šestercima, osmercima, desetercima, dvanaestercima i trinaestercima, upotrijebljenim u većim strofičkim cjelinama ili u distisima. U *šestercima* preveo je Hidža Horacijeve carm. 1, 5 i 4, 2. U *osmercima* prevedene su: iz I knjige pjesme 1, 4, 8, 9, 14, 16, 19, 23, 24, 26, 32, 35, 37, 38; iz II knjige 3, 4, 6, 8, 10, 17, 20; iz III knjige 1, 5, 10, 11, 14, 15, 17, 18, 19, 21, 23, 27; iz IV knjige 1, 3, 5, 6, 8, 10, 11, 13; epode 2, 3, 8, 9, 12, 14, 15, i Nakonstolietna piesan (Carm. saec.). U *desetercima:* pjesme 10, 12, 17, 18 iz I knjige; 2, 11, 18 iz II knjige i 6 iz III knjige; epode 6, 17 i 18 (Horacijevu epodu 17 Hidža je u prijevodu rastavio u dvije pjesme!). U *dvanaestercima:* iz I knjige pjesme 2, 3, 6, 7, 11, 13, 20, 21, 22, 25, 27, 29, 30, 31, 33, 34, 36; iz II knjige 1, 5, 7, 9, 13, 15, 19; iz III knjige 3, 7, 8, 9, 12, 13, 16, 20, 22, 28, 30; iz IV knjige 4, 7, 9, 12, 14, 15; epode 1, 4, 7, 13 i 16. U *trinaestercima:* pjesme 15 i 28 iz I knjige; 12, 14 i 16 iz II knjige; 2, 4, 24, 25, 26, 29 iz III knjige; epode 5, 10 i 11. Gotovo su svi stihovi rimovani, a najčešće su rime *abab* u strofički komponiranim lirskim pjesmama i u nekim drugima, i rime *aabb.* U sekstinama najobičnija je rima *ababcc,* kakva je i u analiziranoj epodi 2, ili su – vrlo

[44] *Programma dell'I. R. ginnasio completo di prima classe in Zara 1856,* str. 71–86, citat sa str. 85.

rijetko – bez rime. Kako se iz pregleda vidi, Hidža najviše upotrebljava osmerce i dvanaesterce, a od strofa kvartine i sekstine. Metrički su vrlo zanimljive pjesme 3.14 i 4.2 i epoda 2. Prva, kao i analizirana epoda 2, pisana je u sekstinama, kojima su prva četiri stiha osmerci, a dva posljednja četverci. Ritmički je još zanimljivija kompozicija kvartina u pjesmi 4, 2:

Tkogodi s Pindarom natiecat bude se
Na krilim voštenim Dedala àrve se
I ime sinjima
Podat će valima.

Dakle, dva dvanaesterca i dva šesterca udružena u strofu, s rimom *aabb*. Pet vrsta stihova i ograničen broj strofa u Hidžinim prijevodima doista ne mogu nadomjestiti raznovrsno bogatstvo Horacijeve metrike, ali se u prevodioca ipak osjeća uvijek nazočna težnja da variranjem stihova i strofa na neki način dublje prodre u Horacijev lirski izraz. Stalna upotreba rima potječe prvenstveno iz dubrovačke književne tradicije, a mogli su joj kao uzor poslužiti i raniji i suvremeni talijanski prijevodi. Knjižnica Historijskog instituta u Dubrovniku ima dva suvremena, vrlo poznata talijanska izdanja, koja su mogla biti poznata i našem prevodiocu. Prvo je već spomenuto Gargallovo izdanje *Le opere di Orazio Flacco*, Como 1827, a drugo *Le Odi di Orazio*, trad. da Mauro Colonnetti, col testo a fronte, Milano 1837 (kao knjiga izdano nakon Hidžine smrti, ali su prijevodi objavljivani prije u časopisima!). Oba su prijevoda u rimama. Oba također u metrici oponašaju, ali ne u kvantitativnom smislu, Horacijeve safičke, asklepijadske i dr. strofe, što, dakako, naš Hidža ne čini. Karakteristično je za Gargallove prijevode ono što sâm prevodilac u vrlo obilnu predgovoru kaže o svojem načinu prevođenja, pa na jednom mjestu (str. CXXIII) ističe: »Mi sono tuttavia studiato di trarre a somiglianza di numero parecchie ode, e parecchie altre ancora di diverso metro, ho ridotte all'armonia delle latine, come I 7, I 19, II 12, II 18, ep. 11... E quando a somiglianze sì fatte non ho potuto attenermi, allor dal metro mi son rivolto all'argomento, adattando i numeri italiani al subbietto, non alla misura dell'originale.« Ne mislim, spominjući ta talijanska izdanja, da se Hidža morao u njih ugledati. Možda ih nije ni poznavao. Ali analiza njegovih prijevoda očigledno potvrđuje da je na drugom planu pokušao, često vrlo uspješno, ostvariti ono što su učinili Gargallo i drugi.

Za atmosferu u kojoj se stvarao Hidžin prijevod nije bez značenja Ferićeva pjesma u 66 hendekasilaba *Hendecasyllabi ad Clariss. Vir. Georgium Higgia*, koju sam našao u Franjevačkoj biblioteci u Dubrovniku (Kaznačić 1132, I, na posebnu listiću, što sam ga označio rednim brojem 2), a po obliku slova smatram je Ferićevim autografom. Kasnije sam utvrdio da je pjesma i tiskana, u Appendinijevoj zbirci *Carmina*. U njoj pisac potiče Hidžu da što prije izda svoj prijevod:

Limatum satis, et satis politum
Quid differs opus edere, et Camęnis
Cives percupidos Horatianis
Fraudas, Higgiada?

Već je treća godina kako prijevod obećavaš, kaže Ferić, ali ga još ne vidimo izdana. Ako kolebaš, možeš ga pokazati prijateljima, pa i meni, premda smatram da je dovoljno izglađen.

Za razumijevanje stvaralačkog procesa u našeg pjesnika neobično je korisno napomenuti da se među nezavedenim rukopisima Knjižnice Male braće u Dubrovniku, u I omotu fascikula *Giorgio Higia – Razno*, nalaze koncepti-autografi sa zanimljivim varijantama dikcije Hidžina prijevoda Horacija, i to 21 pjesma I knjige, 18 pjesama II knjige, 21 pjesma III knjige, 10 pjesama IV knjige i 17 pjesama V knjige (epode). Rukopis je 1962. pronašao, sredio i rezultate istraživanja objavio Ž. Puratić u članku *Hidžin prevod Horacijeve lirike* (Živa antika XII 2 /1963/, 395–402). Puratić smatra i primjerima dokazuje da su neka mjesta u konceptu bila ljepše, a neka točnije prevedena nego u tiskanom izdanju. Nadalje tvrdi da su klasična imena u konceptu ostala nepromijenjena (dodajem: ne uvijek!). I ona frivolnija mjesta ili izrazi, što su u objavljenom izdanju ublaženi ili ispušteni, u konceptu su točno reproducirani. Tako npr. za st. 5–10 i 17–20 iz VIII epode, koji su u izdanju ispušteni, čitamo u konceptu prijevod:

Sred sadgnize tve marscave
Od gnusobe vrelo sjaje,
U mlohave jakno krave
Ka is mesa ispalaje.

Nu me blasnu parsi i dojke
Ko u kobile svim spadene,
Slabi tarbuh, tagne od hvojke
Bedre i zievi otecene.

. . . .

Al cvarsnosti smocne njie
U udima neknisgnika?
Al u riedko i slabjie
Gnihov kokot kukurika?

Nu da usdigne glavu i pusti
Jakost pjegna, triebae tebbi
Cestokrati ruke i usti
Ismoriti u potrebi.

Do koje je mjere sam Hidža mijenjao svoj koncept, redigirajući ga pred smrt uz pomoć prijatelja i savjetnika Ivana Salatića,[44a] ili Sabo Franković koji ga je nakon autorove smrti prepisao, ili Ročić priređujući ga za tisak – teško je danas tvrditi, jer se dosad nije pronašao rukopis po kojem je priređeno izdanje.

[44a] V. o tome Roccijev predgovor izdanju prijevoda, str. 3.

Treba još dodati da se u spomenutom Hidžinu konceptu nalaze i odlomci prijevoda Horacijeve *Ars poetica* (epist. 2, 3, za st. 1–13, 408–411 i 296–299), ukupno 28 rimovanih dvanaesteraca. Početni stihovi glase:

Vrat kognski da pisaz stucci k'gljudskoj glavi
I uda raslika perjata pristavi,
Nek dikla liepahna obrasom sgar siva,
A doli rusgnome ribbinom dospiva;
Priategli, kad bi tu prikasu vidilli,
Rez' temi bili smieh ustegnut umili?

Znamenito Horacijevo

. . . . . . Pictoribus atque poetis
Quidlibet audendi semper fuit aequa potestas
(st. 9–10)

u Hidže je parafrazirano:

. . . . . i Pjesnizi vlast sveghsu imilli
Slobodno tvarati sctogodsu hotilli.

U svakom slučaju, ovi pokušaji iz *Poetike* ne pripadaju boljem dijelu Hidžina prevodilaštva. No to je ipak samo koncept!

Nije bio čest slučaj u dotadašnjoj književnoj praksi da neko djelo kod najbližih suvremenika doživi takav ugled kakav je postigao Hidžin prijevod u Dubrovniku i u sjevernoj Dalmaciji. Samo dvije godine pošto je prijevod objavljen uveden je kao obavezna lektira u zadarskoj gimnaziji. U nastavnom planu za škol. god. 1851/52. (Programma dell'imp. regio ginnasio superiore di stato in Zara) nalazim u predmetu Lingua illirica za VIII razred predviđeno ovo: 2 ore alla settimana – Lettura con analisi ed osservazioni filologiche della versione delle odi di Orazio del Dr. Higgia, esercizii in iscritto. Za god. 1852/53. predviđeno je bilo za VII razred 10 oda Horacijevih i Hidžinih, a za VIII razred, među ostalim piscima (Ranjina, Preradović, Marković itd): »Lettura e versione con osservazioni storiche, filologiche ed estetiche di... e di 10 odi di Orazio tradotte dal Dr. Higja in confronto col originale co'relativi rilievi metrici«. Za god. 1853/54. i god. 1854/55. također u VIII razredu: »Lettura comparativa delle Odi di Orazio tradotte dal Higja...«.

Izraz je tog ugleda prevodiočeva i gore citiran Kazalijev članak, jedina veća suvremena kritika koju sam našao o nekom dubrovačkom latinistu. Kazali se u svom članku bavi osobito nekim pitanjima komparativne talijansko-»ilirske« metrike, visoko ocjenjujući Hidžinu umjetnost.

Dikcija prijevoda potvrđuje Roccijevu konstataciju iz predgovora (str. 2): »Štiući naše pisaoce osobito četarnaestoga vieka (Rocci se sigurno krivo izrazio, misleći na Quattrocento, dakle na 15. st., op. V. V.) i neštedeći ni truda ni pieneza za iznaći i dobaviti starieh i poznieh knjigah slavianskieh pribavi sebi duboko baš poznanje ilirskoga jezika i književstva...«. I ne samo 15. st. nego se i 16. i 17. st. odrazilo u biranoj književnoj dikciji Hidžina prijevoda. U usporedbi npr. s Ignjatom Đurđevićem i Markom Bruerevićem Hidža najbrižljivije bira izraze gotovo isključivo iz rječnika umjetničke književnosti dubrovačke, dok je Bruerević bliži narodnoj dikciji, a Đurđević upotrebljava i stapa obje. Nije mi jasna Dukatova tvrdnja[45] o Hidži kao epigonu u prevođenju: »... on ne polazi drugim putem nego su polazili raniji prevodioci, koji su mu valjada služili uzorom, pa kao oni, tako i on u jednu ruku parafrazira original, a u drugu ruku razvodnjuje misli njegove.« Da ima u Hidže parafraziranja i pokatkad razvodnjavanja misli, to je istina. Ali koji su mu raniji prevodioci »valjada služili uzorom«, nije mi poznato. U cjelini gledan, Hidžin prijevod – ili strogo uzevši: prepjev – ne predstavlja samo jedini potpun pothvat takve vrste u nas nego i uspjeli književni rad u jednom stadiju hrvatske književnosti. Prepjev je bez sumnje dokaz temeljite književne kulture autorove, ali nerijetko i znak izrazite pjesničke invencije.

9. *Džono Rastić (1755–1814)*

U prvom se redu na Rastića može primijeniti Tommaseova uzrečica[46] o Dubrovniku koji je »la città della satira, la città dell'epigramma«. Jer 25 satira, objavljenih uz elegije, poslanice i carmina varia u knjizi *Junii Antonii comitis de Restiis patricii Ragusini Carmina* (Patavii 1816), bjelodano govori o pjesniku koji je svoje društvene i estetske preokupacije znao izraziti na svoj način i zaslužio ugledno mjesto, kako u dubrovačkoj, tako i u evropskoj satiričkoj književnosti suvremenog neolatinizma.

Dubrovački vlastelin Rastić mrzi novu francusku prosvjetu, i to će biti važna odrednica u prosuđivanju tematskih okvira njegovih satira, uz svjesnu distanciranost od puka, što pjesnika vezuje za Horacijeve životne nazore i stil. Po tome »lako shvaćamo, zašto Resti nigdje ne navaljuje ni na plemiće ni na svećenike, a zašto je pun srdžbe na ateizam i na novotare francuske. To će biti i uzrok, zašto su mu miliji Addison i Sterne, nego satirici francuski«.[47] Da francuski pokret ipak nije bio bez utjecaja na Rastićev pjesnički rad, vidljivo je i iz njegova živa zanimanja za društvena i vjerska pitanja, što ih je pokrenuo upravo novi francuski smjer.

Kao uzore Rastićeve u satiri ističe F. M. Appendini, izdavač zbirke, u svom predgovoru Horacija, Lukijana i Parinija, »quos prae manibus semper habebat (sc. Rastić), insectari se velle profitetur eam in moribus corruptelam, quae dissimulata primum et timida, aperta deinde et insolens vel ipsa humanae societatis praecipua fundamenta diruere minitabatur« (str. XIX). Osobit stilski uzor – ističe dalje Appendini (XX) –

[45] *Vergilije kod Hrvata*, Ljetopis JAZU 44 (1930/31), 222.

[46] Citiram iz Stojanovića prema Kasumoviću, *Pjesme U. Appendinija*..., Rad 174, str. 93.

[47] Šrepel, *O latinskoj poeziji Junija Restija*, str. 116; i u daljem raspravljanju oslonit ću se na temeljitu Šrepelovu studiju.

bio je našem pjesniku Horacije, »quem raptus ab ipsa rerum similitudine imitari, et exprimere conatus est«. U jednom pismu Franu Appendiniju od 1. XII 1807. sam Rastić karakterizira svoj rad: »Consilium est scribere Satyram perpetuam, quae una mihi, quoad vixero, perscribetur, ita ut eadem mors vitae, et Satyrae meae finem imponat: argumento erit vario, omnis generis, ac paene infinito: quidquid quotidie occurret, aut cogi dabitur, illic conjicietur: utemur quoque stylo vario, nunc ad Horatii, nunc ad Persii, nunc ad Juvenalis, aliorumque morem, non ex unius scriptoris mente, sed ex omnium penu conflato, dummodo sat acutum ad configendum vitium, ligneo ne, an ferreo gladio, risu, vel acrimonia, nihil interest, sed prout quaeque se res dabit« (str. XXVIII). Appendini u *Notizie* II, 181, spominje Rastićeva djela, ali ne i satire. Na temelju toga, na temelju očite stilske zrelosti satira i iz jedne izdavačeve bilješke na str. 170 uz posljednju satiru u zbirci (Poeta morte praeventus hanc satyram non absolvit) Šrepel logično zaključuje (o. c., 108) da su satire po vremenu posljednje Rastićevo djelo.

Satiru I posvećuje pjesnik prijatelju Antunu Sorkočeviću, nazvavši ga imenom Horacijeva zaštitnika i prijatelja Mecenata. Kao što Horacije u sat. 1, 6, 54 i d. pripovijeda kako se sprijateljio s Mecenatom, tako i Rastić govori o svom davnom prijatelju Mecenatu (Sorkočeviću). Po želji da žigoše *vitia aetatis*, a ne pojedine osobe, sličan je Horaciju. On će se, kaže, ograničiti na to da izvrgava ruglu ljudsku glupost, i to u smijehu:

Risu arguto compesce superbam
Stultitiam: solo malesana superbia risu
Frangitur: hanc tu ridiculam per compita traduc (st. 101–103).

I Horaciju *ridiculum acri / Fortius et melius magnas plerumque secat res* (sat. 1, 10, 14). Čuvat će se opscenosti, ali:

Quis vetat interea ridendo dicere verum,
Et quantum potero fungi vice vatis Horati (st. 117-118).

Usp. Hor. sat. 1, 1, 24. Kompoziciono ova satira podsjeća na I Juvenalovu, samo što Rastić suzuje okvir svog pisanja, izlučujući one pogreške koje su već drugi žigosali (v. Šrepel, 119). – Za III satiru našao je pjesnik pobudu u Addisona (v. Šrepel, 122–123), a kompozicijom ona se podudara s Horacijevom sat. 1, 9: Rimljanina napastuje dosadan brbljavac, Rastiću dosađuju veliki političari. I početak satire *Anglomani-Gallomani:*

Rure suburbano primi sub vesperis ortum
Ibam forte redux, urbanaque tecta petebam

izveden je prema prvim Horacijevim stihovima. Šrepel s pravom tu satiru smatra jednom od najboljih Rastićevih. Poput Horacija u sat. 2, 6 Rastić u svojoj VII satiri opisuje idilu ladanjskog života (v. str. 283 ove radnje!), završavajući je pripoviješću o volu i magarcu (usp. Hor. sat. 2, 6, 77–117 o gradskom i seoskom mišu), s tendencijom uperenom na

nove prevrate u Francuskoj. Po ideji Rastićeva je VIII satira, nazvana *Apologia*, kojom brani svoju satiru, pisana prema Horacijevoj sat. 2, 1, gdje rimski pjesnik pita pravnika Gaja Trebacija Testu da li su opravdani prigovori ljudi. Poput Horacijeva oca, koji mladiću daje savjete (sat. 1, 4, 105–129), isto čini i Rastić od st. 111 i d. I naš pjesnik upravo osjeća potrebu da piše satiru, ne bojeći se zlobe (st. 150 i d.), kao što i Horacije u sat. 1, 4, 137–139 kaže:

Haec ego mecum
Conpressis agito labris; ubi quid datur oti,
Inludo chartis.

I u sat. 2, 1, 60: *Quisquis erit vitae scribam color*. Aludirajući u st. 1 satire X: *Carmina si vates nonum premeremus in annum* na Hor. epist. 2, 3, 388, Rastić ovako ističe svoj i Horacijev rad:

Scribimus extemplo vates Venusinus, egoque.
Unum hoc dissimiles, quia scribit Horatius, omne
Aevum quod vincat, nos, quod piper ambiat, et sal.
Sed neuter potis est naturam expellere nostrum.
Ignosci hoc aequum est: non vates arma movemus,
Non caedes facimus, tantummodo scribimus.
(st. 9–14)

U XIII satiri, *Stoici*, Rastić se dosta povodi za Horacijevom sat. 2,3. Navodeći poput Horacijeva Damasipa više primjera ludova, i naš pjesnik u st. 1 i 57 varira Horacijevu karakteristiku stoičara *Chrysippi porticus et grex* (sat. 2,3,44). Horacijevu misao u st. 82 *Danda est ellebori multo pars maxima avaris* reproducira naš pjesnik u st. 6–7, a Horacijevo *naviget Anticyram* (st. 166) direktno preuzima u st. 6. – Kao očit poticaj za satiru XIX *Ad librum suum* poslužila je Rastiću Horacijeva posljednja epistula iz I knjige. Naš joj je pjesnik raširio okvir i dodao nekoliko satiričkih elemenata; veoma je živahna, a da je iskreno zamišljena, svjedoči to što Rastić uopće nije tiskao svojih satira (usp. Šrepel, 142). St. 6–7 Rastićeve satire:

emisso semel e manibus post
Utcumque optanti, haud erit ulla redire potestas

direktna je reminiscencija Hor. st. 6: *Non erit emisso reditus tibi*, a *Sosiorum et pumice mundus* (st. 34) Horacijeva st. 2. – U XX satiri Rastić zahvaljuje prijatelju što ga brani od napadača koji mu upisuju u grijeh što piše satire i što živi na selu. I ovdje ima aluzija na Horacija, osobito na sat. 1,6 u kojoj se opisuju neugodnosti gradskog i slasti ladanjskog života. Na primjer, posljednji, 188. st. Rastićeve satire: *Sponte mea lecto, scripto, ambulo, coeno, quiesco* odjek je Horacijevih st. 122–123:

post hanc vagor aut ego lecto
Aut scripto quod me tacitum iuvet . . .

Raspravljajući u XXII satiri o glazbi, pjesnik se u općoj definiciji umjetnosti drži Aristotela, a stihovima 18–19:

> Sic delectandi atque ars opportuna docendi
> Conspirat mire simul et conjurat amice

slaže se s Horacijevim shvaćanjem o svrsi pjesništva:

> Aut prodesse volunt aut delectare poetae
> Aut simul et iucunda et idonea dicere vitae
> (Epist. 2, 3, 333–334).

Satirom XXIII i Rastić, poput Horacija (npr. sat. 1,4; 1,6; 1,10), otkriva mnoge podatke iz svog života i rada. Ni on ne mari hoće li ga čitati velik broj čitatelja. Poredba ljudi s mravima, toliko karakteristična za posljednju i nedovršenu XXV satiru, nalazi se već u Horacija sat. 1,1, 32–35:

> sicut
> Parvola, nam exemplo est, magni formica laboris
> Ore trahit quodcumque potest atque addit acervo,
> Quem struit, haud ignara ac non incauta futuri.

Prema Horaciju (sat. 2, 3, 107–108): ... *delirus et amens / Undique dicatur merito* i Rastić lakomost zove bolešću *(Hunc morbum Superi, hunc immisere furorem*, st. 126).

Nakon analize sadržaja satira Šrepel (str. 147–148) daje sintezu njihovih karakteristika, s kojom se možemo složiti. Rastić po Horaciju često upotrebljava dijaloški oblik ili upleće govor da bi mu prikazivanje bilo življe. Ni on nikoga poimence ne vrijeđa, nego se načelno obara na konkretne pojave ljudske gluposti. Svoj stil i dikciju prilagođava Horacijevim, dokazujući ipak vrlo često da zna *proprie communia dicere*. U životnim je nazorima epikurovac kao i njegov uzor. I metrički je kudikamo bliži Horaciju negoli Vergiliju ili Ovidiju: nije rijetkost da se u Rastićevim heksametrima na koncu nađe riječ od 4 ili 5 slogova ili riječ od 1 sloga a pred njom višesložna; i u našeg se pjesnika cezura često ne poklapa sa svršetkom rečenice, jer zbog opisa svakidašnjeg života i rereproduciranja konverzacionog tona mora nizati kraće rečenice; po uzoru na Horacija Rastić se uklanja spondeju u petoj stopi. Rastićev rad utvrđuje me u uvjerenju što sam ga iznio na str. 297, ali u obrnutom smislu. Rastić je toliko srastao s Horacijevom tematikom i do te ju je mjere stvaralački primijenio na svoje doba da su misli i metar, dikcija i ritam stopljeni u jednu cjelinu. Kod parafrazatora često nailazimo na pojavu da se, reproducirajući horacijevsku tematiku u heksametrima Vergilijeva ili Ovidijeva tipa, i u dikciji obilno služe spomenutim pjesnicima.

Čudna je Šrepelova tvrdnja u zaključku o satirama (str. 148): »Glavne nedostatke Restijeve satire treba da tražimo i opravdamo tim, što su imitacije u mrtvu jeziku«, i odmah dalje u sebi kontradiktoran par sudova: »Mora se priznati, da je Resti jači razumom, dosjetkom i pronicavošću, nego baš neobičnom tvornom fantazijom i dubokim pjesničkim čuvstvom«. U kojem je jeziku imitacija pisana, estetski je potpuno irelevantno. Uostalom, za Rastića i latiniste latinski je u književnom stvaranju bio isto toliko živ koliko i svaki drugi jezik. A što se tiče druge tvrdnje, neka mi bude dopušteno zapitati: ne predstavljaju li upravo razum, dosjetka i pronicavost onu »tvornu fantaziju« koja je najprimjerenija satiričkoj književnosti!?

Nakon satira odštampano je u zbirci 9 Rastićevih elegija. U toj je vrsti, što je sasvim razumljivo, Rastić malo slijedio Horacija, birajući srednji put između Katula i Tibula, kako ističe i Appendini u predgovoru (str. XV). U elegiji V, koja po intonaciji podsjeća na pjesmu Ovidijevu u smrt Tibulovu (Šrepel 157), opis zemalja i ljudi koji će čitati pjesme izveden je prema Horaciju carm. 2, 20, 13–20: Rastićev st. 50 i d. glasi *Tunc Tigridos / Seu Gangis distans tua discet carmina potor*, a Hor. st. 19–20: ... *me peritus / Discet Hiber Rhodanique potor.* I VI elegija ima Horacijeva duha: Rastićeva *Lycisca* (st. 73) i *Neaera* (st. 75) odgovaraju Horacijevim iz epod. 11, 24, odnosno iz carm. 3,14, 21.

Od poslanica najviše odjeka iz Horacija ima I, *Ad Georgium Ferrichium, fabularum auctorem.* Kao pristaša Horacijeve estetike Rastić razvija misao o primarnoj svrsi basne da potiče na dobro: takva je bila Ezopova, Fedrova i poznata Horacijeva o gradskom i seoskom mišu (st. 21 i d.). Hvaleći kratkoću basne *(et sola est brevitate diserta*, st. 98), poslužio se pjesnik Horacijevom sat. 1, 10, 9:

> Est brevitate opus, ut currat sententia neu se
> Inpediat verbis lassas onerantibus auris.

Rastićevo razmišljanje u IV poslanici o namjeni prijateljstva:

> Dia sed utilitas est justi mater, et aequi,
> Et fons, unde omnes virtutum divite vena
> Erumpunt rivi, et campis spatiantur apertis. (st. 84–86)

ima uzor u Hor. sat. 1, 3, 98: *Atque ipsa utilitas, iusti prope mater et aequi.*

Među *Carmina varia* nalaze se na str. 249–255. tri ode, posvećene *Ad Michaelem Antonii de Sorgo.* Sve su u alkejskoj strofi i odaju jasne tragove Horacijeve dikcije, osobito treća (v. Šrepel, 154), kojoj gotovo svaka strofa ima reminiscencija iz Horacijevih oda.

10. *Jakov Betondić (rođ. oko 1760)*

U rukopisu Franjevačke biblioteke u Dubrovniku (Brlek, 180) nalazi se Betondićev prijevod Horacijeve carm. 1, 24. Donosim ga u cjelini, i to u originalnoj grafiji:

Pjesan pisana gneghda od Orazia Flacca Virgiliu ù smart gnegova Priateglja Quintilia Vara, sada prinessena ù slovinski jezik, i s'sarze prikaſana Gosparu Antunu Sorgu, kad je iſgubio gnjegova draga Rodjaka, i jako iſvarsna Priateglja Gosp.ra Toma Bassegli.

Tko poʃgeli draga svoga,
Koga smartnà silla uʃè,
Dalje stida, al' raʃloga,
Da ustavvi kadgod suʃe?
Pjet ʃgjalosne ù glasove
Elikonska daj da Djeva
Ucci, kû odâbra Iove
Da nevoglnjeh tughe iʃpjeva.
Etto Vara otte tminna!
Kad' pravednos, i gne drûga
Vjernos stavna, sram, istina
Slicna gnemu stèchje drùga?
Dobri ʃgjalle svi uʃâte;
Ti ʃgjallostan od svîh visce
Manse mollisc daga vrate
Kad' Nebbessa innò htisce;
Slâs Treickoj dabi Liri
Vech iʃdiggo, negh' Orfeo,
Sasve on daje Dubglje, iʃviri
Gne na cjuven glas priveo.
Nechjesc praʃnu Tjelu vikom
Duh povratit, jednom kratis
Smiovitom kad' scibikkom
Krilonoghi Bogh-ga sprattis.
Gluh na molbe stan u tmasti
To podnjeti stvar trudnaje;
Al' iʃvidat' kad' nje vlasti,
Sustarpjenstvom bol' lakscjaje.

U 7 osmeračkih kvartina, koje su rimovane *abab*, Betondić je preveo 5 Horacijevih strofa, pisanih u I asklepijadsko-glikonejskoj. Kazao sam: Betondić je preveo, trebalo je reći: parafrazirao je, bez mnogo unošenja u žalobni lirski ugođaj originala, bez ijedne rime koja bi bila funkcionalna. Usporedimo samo prve stihove s originalom: *Quis desiderio sit* i *cari capitis* iz st. 1 i 2 u Betondića su sadržani u st. 1, s dodatkom st. 2 *(Koga smartna...)*, kojeg u originalu nema. St. 4 prijevoda također je proširenje originala. Horacije je sa samo dvije riječi *(pudor aut modus)* izrazio i dao naslutiti ono što Betondić nije slabo shvatio, ali je bez mjere amplificirao.

11. *Marko Bruerević (1765?–1823)*

Od latinskoga njegova pjesništva samo je nekoliko pjesama bilo tiskom izdano. Koliko mi je poznato, latinske su mu pjesme najpotpunije okupljene u rukopisnom zborniku *Poetici componimenti in Italiano, Slavo e Latino,*[47a] i to pod naslovima *Poesie Latine-Italiane* i *Latina Carmina* na str. 61–68 i 119–136. Metrika tih većinom prigodnih pjesama pokazuje i dug modi vremena, ali ujedno – po ritmu i melodiji što prožimaju stihove – i prisniji dodir s Horacijevim pjesništvom: uz elegijske stihove, Bruerević se uspješno okušao u nekoliko horacijevskih strofa (alkejskoj,

[47a] Državni arhiv u Dubrovniku, Zbirka Pavlović–Gracić, serija 41, prijepis L. Pavlovića.

safičkoj, II asklepijadsko-glikonejskoj, glikonejsko-asklepijadskoj, jambima). Kompozicija, nadalje, njegovih pjesama, bilo onih tematski uzvišenijih ili onih satirički intoniranih, odaje majstora pjesničke ekonomije; u njima lirska tema, u svojem glavnom toku i u digresijama, teče većinom s odmjerenom elegancijom. Dikcija je Bruerevićeva zgusnuta i klasično pročišćena. A sve su to osobine izvrsnog i, što je vrlo važno, talentiranog znalca Horacija. U tome Bruerević, usudio bih se reći, nadmašuje većinu svojih suvremenika u Dubrovniku, čak i svoga učitelja Ferića, a Hidžu pogotovo.

Velika oda *Ad Georgium Ferrichium,*[47b] na primjer, u 14 strofa (II asklep.-glik.), početnim stihovima

Jam non qualis eram fortis et integer,
Heu, sum! Me imminuit, lubrica nam fluit,
Aetas crebraque jam jam
Nigris canities comis

Miscetur. Refugit proh! juvenilibus
Quae vis prima inerat, qui decor artubus,
Divexantque frequentes
Morbi languida pectora!

izriče tobožnje Ferićeve žalopojke zbog malaksalosti i odmakle dobi. Zatim pjesnik tješi svoga bivšega učitelja, varirajući uspješno u središnjem dijelu ode motive iz Horacijevih carm. 2, 14 *(Eheu fugaces...)* i 2, 3 *(Aequam memento...)*. U trećem dijelu suprotstavljena je neminovnost starenja i patos smrti čovjekove vječnom obnavljanju prirode, ali u poanti zadnje strofe odjekuje motiv *carpe diem* (carm. 1, 11):

Defessa ergo prius lumina quam premat
Subrepens tacite perpetuus sopor,
Dulci carmine, dulci et
Baccho laetitiam para!

Pojedinačne su reminiscencije u dikciji: *flebilibus modis* u st. 13 ~ Hor. carm. 2, 9, 9; stihovi 21–24:

Terrae quisquis enim munere vescitur,
Urgetur simili sorte nec afferent
Horis atque senectae
Instanti gemitus moram

kontaminacija su st. 10 i 2–4 iz carm. 2, 14; *rebus in arduis* u st. 29 ~ carm. 2, 3 *(Aequam memento rebus in arduis)*; stihovi 45–46 *(Amissae redeunt arboribus comae, ut / Decessere nives, et coluber novus...)* parafraza su početnih stihova carm. 4, 7 *(Diffugere nives...)*, a stihovi 47–52:

. . . . . . at nos
Fatis cogimur invidis

[47b] Tekst v. u cit. rukopisu *Poetici componimenti...* i u *Zborniku dubrovačkih latinskih pjesama XVIII.–XIX. stoljeća* (Brlek, rkp. br. 180, str. 158–160.

Umbrae quo tenues Maevius et Maro,
Nec non Irus inops, dives et Attalus,
Heu, discrimine nullo
Errant victima Tartari

perifrastički reproduciraju Hor. carm. 2, 3, 21–25.

Oda *Breni laudes*,[47c] upravljena Džonu Rastiću. u 19 alkejskih strofa, građena je na uspjeloj opoziciji političko-ratnih meteža u Evropi (pisana je 1789!) i svježega ugođaja u pitomoj prirodi. Prvi joj je dio široko razrađena i politički aktualizirana parafraza Horacijeve carm. 2, 11 *(Quid bellicosus Cantaber...)*, a drugi dio, intoniran strofom:

O dulce Breni rus, tibi quae semel
Dedere, servent munera caelites!
Tuasque non laedi Tonanti
Adspicias segetes procellis!

topla je slika Župe dubrovačke, maslina i darova Bakhovih u njoj, i sreće kojom pjesnik plamti u žarkoj ljubavi s Likoridom. Ima, dakako, i u ovoj pjesmi daljih ili bližih sjećanja na Horacija, npr. stihovi:

Tuis virescunt collibus aemulae
Baccae Venafro, munera Liberi
Tu laeta praebes ac referta
Fructibus omnigenis vireta

mogu podsjetiti na Hor. carm. 2, 6, 15–20.

Talentiran učenik Horacijev, Bruerević je u školi rimskog pjesnika naučio kako će svoj prvotni doživljaj uskladiti s temom i primjerenim metrom, kako će izraz pročistiti do biranosti što je podložna ritmu lirskog kazivanja.

Ni hrvatsko njegovo pjesništvo nije bez traga Horacijeve lektire. Poslanice su mu, dobro primjećuje Kombol (o. c. 390), zadahnute horacijevskom životnom mudrošću i gdjegdje prošarane sjećanjima iz Horacijevih oda. Kada u poslanici Antunu Sorkočeviću kori prijatelja što je ostavio Dubrovnik radi Pariza, po Horaciju proklinje onoga »koji je prvi plavi sagradio« (usp. carm. 1, 3, 10–12: ... *qui fragilem truci / Conmisit pelago ratem / Primus...)*. Pjesma *Plavčici* po intonaciji podsjeća na istu Horacijevu odu *(Sic te diva potens Cypri)*. Prvi stih heksametarske *Satire (Ti koji dni traješ i noći knjige promećuć)* reprodukcija je Horacijevih st. 268–269 *(Vos exemplaria Graeca) / Nocturna versate manu, versate diurna* u epist. 2, 3).

Biserom hrvatskog Bruerevića pjesništva smatram pjesmu *Scpotiza*.[47d] Inspirirana je očito Horacijevom carm. 3, 9 *(Donec gratus eram tibi)*, ali je prodahnuta tolikom svježinom dikcije, tolikom izvornosti metričke fakture i lepršava ritma, da je donosim u cjelini:

[47c] Tekst v. u cit. rukop. *Poetici componimenti ...*, pod *Latina Carmina*, str. 125–128

[47d] Nalazim je u rukop. *Poetici componimenti ...*, na str. 82 skupine *Poesie Slave*.

Imah blago neiʃmirno
Mladjahnizu
Ljubovnizu;
U toj cesti ʃcivjeh mirno,
Bi – mi draga, njoj drag ja.

Nù taj sricja barʃo prodje,
Tescka jada!
Evo sada
Red drugoga Momka dodje,
On–je mijo, marsak ja.

Nù svevolji prem da ù bisnoj
Njega paʃi,
Mene gaʃi,
Vili biva nepravednoj
On nevjeran, vjeran ja.

Pod nazivom *Raʃlike Pjesni / Q. Horazia Flacca / Tomaccene Slovinski / po / Marku Bruerevichju* postoji 5 Bruerevićevih prijevoda na hrvatskom jeziku iz Horacijevih pjesama. Nalaze se u sveščiću od 30 nenumeriranih stranica od kojih su str. 13–30. prazne. Rukopis se čuva u Naučnoj biblioteci u Dubrovniku pod br. 331.[48] To je, koliko ja znam, jedini rukopis u kojemu ima Bruerevićevih prijevoda Horacija. Raspravljajući o tim prijevodima u svojem članku *Nekoliko Bruerevićevih prijevoda iz Horacija (Živa Antika IV, 2/1954/, 269–277)*, iznio sam tvrdnju da bi taj rukopis mogao biti Bruerevićev autograf (bilj. 2 na str. 269. cit. čl.). Sveučilišna knjižnica u Zagrebu ima, naime, pod br. 3843 rukopis s Bruerevićevim *Čupama, Spravljenicama i Zvjezdoznancima*, u kojemu su pismo i pravopis istovjetni s pismom i pravopisom našeg rukopisa br. 331 iz Naučne biblioteke. Po sredini naslovne strane rukopisa u Sveuč. knjiž. piše: Rukopis Marka Bruerevichja koij sloxgj ove Pjesni, a na vrhu naslovne strane (drugim pismom): Authographus quem D. D. Ludovico Gaj Rhacusae donavit A. Casnacich. Nisam naišao na argumente koji bi me razuvjerili i opovrgli zaključak, koji mi se i danas nadaje, da su i rukopis Sveučilišne knjižnice i prijevodi iz Naučne biblioteke, o kojima je ovdje riječ, Bruerevićevi autografi. Iz istih razloga smatram da se i pjesnikovo prezime, koje se u našoj književnoj povijesti različito piše, mora pisati Bruerević, a ne Bruerović.

Dosad se u nas nekoliko puta (npr. Vodnik, Povijest hrv. knjiž. I, 319; Dayre, Marc Bruère Desrivaux, Hrv. kolo XXII, 60) navodilo djelo V. A. Franceva *Poljskoje slavjanovjedjenie konca XVIII. i pjervoj četverti XIX. st.* (Praga 1906), kojemu autor u dodatku prilaže među ostalima i pisma što ih je Poljak M. Bobrowski izmijenio s I. Dobrovskim. U jednom od tih pisama (na str. XLIX »Priloženija« knjizi), napisanom u Parizu 13. XII 1821, Bobrowski kaže:

[48] Numeracija rukopisa ne odgovara numeraciji iz Kastropilove knjige *Rukopisi Naučne biblioteke u Dubrovniku I*, Zagreb 1954, jer ovaj Bruerevićev rukopis pisac još nije obuhvatio u I svesku. Numeracija potječe iz doba kad Kastropilova knjiga nije bila tiskana.

»Parisiis nuper novi Bruère Desrivaux, qui erat quondam Consul in Bosnia. Gallum eius terrae dialectum ita gnarum reperi, ut etiam versus non contemnendos proprio marte composuerit et quaedam tentamina versionis odarum Horatianarum adornatae ad metrum latinum lecta ab eo audierim. In recitando numerus et rithmus slavonici sermonis mirum in modum latinae indoli respondere videntur. Consului ut publici iuris faceret sua tentamina; secus difficile ea in vulgus spargere; quippe quem zelozum suae industriae reperi«. Ne znam da li su ti prijevodi što ih je Bruerević čitao Bobrowskom isti ovi koje sam našao u Naučnoj biblioteci ili je Bruerević preveo i više Horacijevih pjesama.

Rukopisni sveščić sadržava ove prijevode na našem jeziku: 1, 23. i 24. pjesmu iz I knjige Horacijevih oda i 3. i 8. iz II knjige. Zbog izuzetne važnosti koju pridajem tim prijevodima u jezičnom i metričkom pogledu objavit ću ovdje sve te Bruerevićeve prijevode kako sam ih u originalnoj grafiji prepisao iz rukopisa.

1. *Mecenas Atavis* x^{cra}
Q. Hor: Flacc: lib: I^{o} Ode I^{a}
Tomacegne

Mecena kraglskoga porođaj plemena,
O moja liepa i dìka i obrana;
Jest kîem najboglja cinìse ʃabava
Po olimpioj pogliani ʃapràscit s'kollima,
I tjekom mimochi kraj sverhnog'biljega;
Gnih terke inadjene dobitje stjecceno
Podobnoe uʃnieti oholstvom do nebba,
Kô da–je vass sviet vech gnihov do vieka.
Onnog'tristrukkima narèsil' cjastima
Od Pùka Rimskoga pomicna pohuala,
Ovvog'cìm vesselo svoju orre occevinu,
Jelli-ti skuppio u svoje xitnize
Od plodne Libie cittavu ljettinu;
Da–mu svè Attalovo blago tkò pokloni
Nebi-ga naghnuo da drjevom ciparskim
Niʃ morre Egeosko plah pùtnik ʃajedri.
Tergovaz kojega poplascì urnebes
Juga ʃapadnoga gdi se hęrvè s'valovim,
Mir huali i gnivize od sèla svojega;
Al poslid' ne mogguch ubòsctvu obiknuti
Stanne oppèt skerhanu korabglju kerpiti.
Jest vina rujnoga kîeh cjascja ne merʃi,
I pod hlad pruxit-se od gorè ʃelène,
Ol vilami obicne vodize kraj vrella.
Mnoʃʃim su tabore, i od trubgljah rogobor
ʃadrùxen s'bùbgnima, i ratt koj xalosne
Rasʃczvilli mattere veoma omillili.
A Lovaz migljahnu gljùbi ne pantechi
Pò dvòru na studèn i nòchji i skitase,
Akko-mu kerrovi koscjuttu opaʃʃisce.
Ol vepar sęrditi mrexe-mu raʃdrie.
Nu al menne uʃvisjaju do nebba od berstanna
Vjenzi kî mùdriem pristoju glavama.

Od Pùka dielu-me i hladna gorriza,
I kollo s'vilami kog'vodde satiri.
I akko-mi ne kràti Euterpe svìralu,
Svoju i Polimnia Liru romonitu,
Nu akkoli Pjesnika Guslara naʃvati
Ti menne uʃhtjebuddesc, tad-chju-ti s'oholim
Cèlom do na Nebbo ʃvjeʃde doteghnuti.

2. *Vitas hinnuleo me similis Chloe* x^{ra}
Hor: lib: I^{0}: Ode XXIII.
Tomacegne

Od menne, vaj! bjèxìsc stidgliva Chloizo
Kô sernaz pò golèt koj traxech mattere
Ludo plasci-se vjettra
I scjuske krènute gorè.

Samo akò loʃova lìstja na vjettreno
Duttje protreptisce, olli ako ʃèleni
Guscter kuppienne dernu,
I nogghe, i serze-mu dertju.

Nu ako-te ne tjerram kô tigre biesna,
Nit-chju-te ʃubima kô Lav raʃkinnuti
Proszìm gottova Moma
Stanni, i prodghise mattere!

3. *Quis desiderio sit pudor aut modus* x^{ra}
Hor: lib: I^{0}: Ode XXIV.
Tomacegne

Tkò-chje, tkò stìdit-se toliko gljubjenom
ʃa glàvom czviliti? Iʃusti (poklikni) xalosne
Pjesni Melpomene, kojoj svekkoviti
Glàs Otaz pokloni, i Liru!

Tot-mi Quintilia san vjècni pridobi?
Sad Pravda i Istina plod jedne Mattere,
I Vjernost uʃdana, i stid gdi i kakko chje
Nàch-mu vech' ikkada drugha?

ʃa xalost mnoʃʃieh poghinnù, al nikkomu
ʃa vecchju negh' tebbi bjedni Virgilio.
Ne takko Vjecniem gneg' priporucena
Sad-ga od gnih uʃalùd pitasc!

Jer, prem-da-bi umio od Traciog'Guslara,
Kog Gorrè sliscjahu, kuzzati ʃgodnie
Xizze romonite, kerv-se povratiti
Praʃnim vechje udama nèchje.

Ne, pottom k'merkome staddu ʃattjerrao
Budde ih ne-umoglivi prùtom Merkurio!
Tescka stvar! nu samo usterpnost slaciti
Neiʃvidne neʃgode moxe.

4. *Aequam memento rebus in arduis* x^{ra}

Hor:lib:II:Ode III

Tomacegne

Vriednu, umerli Delio, nastoji
Pamet uſdèrxat mucnome u bremenu,
Po mallo i uſtèghnut u srichi
Cestittoj, biesno vessèglie.

Ol-ti da uſ-xivesc xalosno vaviek,
Ol-ti gdjè krajom na travi ſelenoj
Uſ gòdne dnevvi da blagujesc
Postavgljenog' miehove Falerna,

Gdje hlàd obicni pravvè s'Topolovim
Splettènè gràne boraa visokieh
I mucci-se krivi niſ pòtok
Voda hitèch jedinit-se morrem.

Narèdi pomast i vino momzima,
S'vjenzim prem berſo minuchje ruxize,
Dok vrime, i bitje daju, i merku
Prikinnula nije Parka xizzu.

Prochjesc-se kucchje, basctine, i livaddah
Kîeh vòda plavvi mùtnoga Tevera,
I herpe dosctèdjena blàga
Tvoj-chje ſa-te raddovat namjesnik.

Ol-ti bogattog'bit roda Inakova,
Ol-ti od ubosctva pò dvòru nochjiti,
To-se ne paſſi; pgljen-chjesc bıtti
Ne-smigljene svakkojako smerti.

Svi k'istoj sversi tjeranni cekkamo
Jednaku srechju: prieli, poslje
Rèd-chje-nas dochi nèodstùpni
Pût, na merkoj laghji putovatti!

5. *Ulla si juris pejerati* x^{ra}

Hor:lib:II:Ode VIII

Tomacegne

Bih, Bare, i tebbi vjerrovo, da-ti ighda
Nauddit viddim krivoklètve tvoje:
Da pùstò jednog' ſuba-ti nagherde,
Olli-ti nokta.

Oll-pottom stannesc klèt-se po nevjernom
Tom glàvom tvojom, etto-se nacinisc
Lipscja vèoma, i sviuh mladìchja
Opchjena brigga.

Krìvo-se klèti ſviſdama i nebbessim
Tebbi, i pokojnom Matterom, probiva
I Viscgnijem svjem koji-se dokucit
Smerti ne daju.

Temmu-se Ville, veglju, posmjehuju,
Smije-se opàki s Matterom Kupido,
I sljedi osctrit kervavu na brùsu
Strìle goruchje.

K'temmu pristavvi da svè gljubovnizim
Noviem-se uſmnoxì tvoja svatba, i pervi
Nechje da ostavve, kakko prietjasce
Gospoju hilnu.

S'tebbe-se brinne majka sinovima
I starzi; s' tebbe skoro-dovedène
Bojè-se da-im vojne ne ſamami
Raſbluda tvoja.

Ritam i stihova i strofa Bruerevićevih prijevoda upućuje na težnju za kvantitativnim metričkim strukturiranjem. Ferekrateji i glikoneji u 3. i 4. stihu svake strofe drugog prijevoda, glikoneji kao posljednji stihovi strofa u trećem prijevodu, alkejski deveterci i deseterci u četvrtom prijevodu i završni adoneji u petom prijevodu grafičkim poretkom koji im je Bruerević dao, brojem slogova i jasno određenom izmjenom ritmičkih naglasaka očit su znak imitiranja originalne Horacijeve metrike. Horacijeva carm. 1,1 prevedena je u asklepijadskim stihovima, carm. 1,23 u II asklepijadsko-glikonejskoj strofi, carm. 1,24 u I asklepijadsko -glikonejskoj strofi, carm. 2,3 u alkejskoj i carm. 2,8 u safičkoj strofi. No, velik broj stihova, osobito u dužih druga polovica, gdje se prirodni naglasak riječi podudara s pretpostavljenim kvantitativnim iktusom, navodi na pomisao da Bruerević ipak nije svjesno slijedio antičku prozodijsku versifikaciju, nego je u okviru akcenatske versifikacije ostvario i temeljnu intonaciju prozodijske. Bobrowski je prema citiranom pismu čuo kako *in recitando numerus et rithmus slavonici sermonis mirum in modum latinae indoli respondere videntur*. M. Kapor u pismu Kažotiću 3. I 1838. piše kako mu šalje Bruerevićevu »traduzione di ua (!) Elegia di Properzio, traduzione fatta *col metro usato dai latini* (potcrtao V. V.)«.[49] Znači li to da je Bruerevićeva versifikacija kvantitativna poput pokušaja u hrvatskoj književnosti prije njega? Naime, već je Katančić (rođ. 1750) u djelu *Fructus auctumnales* praktički i u *De poesi Illyrica* teoretski proveo antičku kvantitativnu versifikaciju i primijenio je na stihove u našem jeziku; za te pokušaje sam tvrdi kako ih je izveo bez prethodnika (... quod nos absque omni exemplo struere ausi sumus). Ipak je, samo u pojedinačnim stihovima, imao prethodnika: 1 distih stavljen je kao motto u *Adrianskog mora Sireni*, zatim heksametri u Vitezovićevu *Odiljenju*, a Ivanošićevi distisi u *Svemogućem neba i zemlje stvoritelju* (1788) bit će da su nastali po Katančićevu uzoru (v. Kombol, *Pov.*, 382).[50] Kod Talijana kvantitativnu je metriku imitirao u drugoj

[49] Usp. Muljačić, *Još o jednoj našoj narodnoj pjesmi*, Zbornik Instituta za historijske nauke Filozofskih fakulteta u Zagrebu i Zadru, Zadar 1958, str. 182.

[50] O cijelom pitanju v. i Petravić, *Klasična metrika u hrvatskoj i srpskoj književnosti*, Beograd 1939, passim, osobito str. 33–34. o Bruerevićevim heksametrima u *Satiri*, za koje vrlo prihvatljivo tvrdi: »Po sebi se razumije da se je držao pravila latinskog heksametra, ali ne ropski kao njegov stariji savremenik Katančić, pa se

polovici 15. st. L. B. Alberti, kroz čitavo 16. st. provodila ju je škola Claudia Tolomeija, u 17. st. Campanella, u 18. st. Mascheroni i dr., ali nije sve to imalo uspjeha zbog neprirodnog nakalamljivanja kvantiteta na talijanski jezik, koji kvantitet ne poznaje (Natali, *Il Settecento* II 742). Čini mi se, kad ponovo analiziram strukturu stihova u Bruerevićevim prijevodima, da ću ipak morati ublažiti i korigirati dvije tvrdnje koje sam kategorički napisao u svojem članku *Nekoliko Bruerevićevih prijevoda iz Horacija* (str. 275 i 276). Prva je bila: »... osnovni je Bruerevićev princip prosodijski, a uza nj se javlja stalna težnja, kako bi se ictus složio s mjestom akcenta«, a druga: »Odakle mu (sc. Bruereviću) onda poticaj za prevođenje i originalno pjevanje u klasičnim metrima?... U Italiji njegova doba nema takvih pokušaja.« Zapravo je temeljni princip našeg pjesnika ipak akcenatska versifikacija uklopljena u vanjsku shemu prozodijskog ritma, i to vrlo uspjelo kombinirano, tako da su Bobrowski i Kapor mogli čuti ritam blizak Horaciju. Rolli i Fantoni mogli su u tome biti uzori Bruerevićevi, kao što će poslije njega isto pokušati u Italiji vrlo bliski suvremenici Gargallo i Colonnetti (v. str. 319 i 326 ove radnje), s tom razlikom što Bruerević ne upotrebljava srok. Bruerevićev *novum* u našoj metrici ne biva time umanjen, čak je još značajniji: Dubrovčanin nije kao Katančić shematski i nasilno primijenio antičku metriku na hrvatske stihove, nego je – vjerojatno po talijanskim uzorima – na temelju akcenatske versifikacije ostvario privid prozodijske, ili po dobro zapaženu Petravićevu zaključku: kompromis između kvantitetskoga i akcenatskoga slaganja stopa.

Što sam obećao u svom članku pred nekoliko godina, prilika je da izizvršim sada, tj. komparativnu analizu Bruerevićeva i Hidžina prijevoda iste Horacijeve pjesme. Navodim tri prve strofe originala carm. 2,8[51] i Hidžin prijevod, a Bruerevićev se nalazi na 340. strani.

Ulla si iuris tibi peierati
Poena, Barine, nocuisset umquam,
Dente si nigro fieres vel uno
   Turpior ungui,

Crederem. Sed tu simul obligasti
Perfidum votis caput, enitescis
Pulchrior multo iuvenumque prodis
   Publica cura.

Expedit matris cineres opertos
Fallere et toto taciturna noctis
Signa cum caelo gelidaque divos
   Morte carentis.

lijep broj stopa slaže sa akcentom u riječi, i kao da ih je slagao po principima koje će god 1864 razviti Veber: kompromis između kvantitetskoga i akcenatskoga slaganja stopa.«

[51] Upozoravam na ovom mjestu da se i za Bruerevića i za prethodne pisce, što se tiče latinskog originala, služim izdanjem *Q. Horati Flacci Opera, tertium recognovit Fridericus Klingner, Lipsiae 1959, Teubner*, kad god u njemu nema bitnih razlika u lekciji u usporedbi s prosječnim izdanjima koja su bila suvremena dubrovačkim latinistima.

Hidžin prijevod

Barini

Piesan VIII

Da joj nemože vierovati sa sviem da se zaklinje, budući da Bogovi ne pedepšu ljubovnike kadara se i krivo zakúnu:

Ulla si juris tibi pejerati etc.

Da te ikakvo zlo dopáde
   Dočim krivo kuneš ti se,
   Da ti izgrizen zub ispáde,
   Ili nokat zagnoji se;
   Vierovo bi, Bielka, tvomu
   Obećanju himbenomu.

Nu od kad na tvú dušu hudu
   Tuj si uzu nametnula,
   Veću steče ti razbludu
   Tvá je liepost već sinula,
   I inokupno na očima
   Gizdava si mladičima.

Varat ké ti'e od pomoći
   Ukopane majke kosti,
   Nebo i zviezde ké po noći
   Trepte mukloj u jasnosti,
   I Bogove do vîk vika'
   Ké smàrt neće smaknut prîka?

Znam da Majka od ljubavi
   Na taj diela tvá se smije,
   I skup oni prigizdavi
   Krasnih vila' koi dvori je,
   Nje i Sin ćudi svim nemile
   Na brus kàrvne kí oštrí strîle.

Sa svim teziem joštera se
   Broj uzmnaža tvih dvornika',
   Svak čàs tebi prilaga se
   Plien novieh ljubovnika';
   I oniem si draga i mila
   Kieh si ružno privarila.

Majke s tebe vazda stoje
   Cić sinova' u predanju,
   I starci se tebe boje
   Uzmamljeni na imanju,
   Sve nevieste lapat ćute
   Da njih vojni neobljubu te.

Usporedba Bruerevića i Hidže jasno otkriva dvije tendencije u dubrovačkoj prevodilačkoj književnosti: jednu, gotovo izoliranu, s težnjom da se prijevod što više približi originalu i u izboru fraza i u što vjernijem transponiranju originalnih misli, i drugu, kojoj je Hidža svakako naj-

ugledniji i najtalentiraniji predstavnik, koja ne preza pred mjestimičnim parafraziranjem – u velikog broja epigonskih prevodilaca čak ni pred grubim udaljavanjem od originalnog teksta – kad god to duh hrvatskog jezika ili tradicija lirske dikcije ili ritmički zahtjevi i srok traže. Na tekstovima se te prevodilačke tendencije bolje mogu pokazati. Horacijevih 6 safičkih strofa i ukupno 24 stiha Bruerević prevodi s jednakim brojem stihova i u istoj ritmičkoj strukturi, baziranoj na akcenatskoj versifikaciji i prošaranoj dalekim slutnjama kvantitativne. Hidža je upotrijebio također 6 strofa, i to sekstine s osmercima rimovanim *ababcc*, zadržavajući u svakoj sadržaj svake Horacijeve strofe. U prenošenju fraza i riječi Hidža je ipak slobodniji, katkada – može se reći – sintaktički i jasniji, ritmički svježiji, ali i ponešto dalji od doslovnog shvaćanja originala: *si . . . tibi . . . . poena . . . nocuisset* u njega je *da te ikakvo zlo dopade*, *dente . . . nigro fieres* prevodi krajnjim rezultatom crnog zuba *da ti izgrizen zub ispade*, a *uno / Turpior ungui* čak pogrešno shvaćajući ili robujući rimi prevodi *Ili nokat zagnoji se*, premda su Horacijevi st. 3–4 vrlo jasne i vrlo plastične slike manjkavog ženskog izgleda: crn zub i nokat s bijelom mrljom, koja u antici označava lašca. Hidžini st. 10–12 elegantan su prepjev Horacijevih st. 6–8; stihovima 15–16:

Nebo i zviezde ké po noći
Trepte mukloj u jasnosti

pjesnički je svježe izraženo Horacijevo:

toto taciturna noctis
Signa cum caelo . . .

Svoj postupak u prevođenju vlastitih imena, koji većinom svugdje provodi u prijevodima, Hidža je primijenio i u 4. strofi: *Venus*, *Nymphae* i *Cupido* perifrastički su izraženi s *Majka od ljubavi*, *vile* i *Nje sin*. St. 29–30 prijevoda pogađaju smisao, ali ne zadržavaju Horacijevu sliku *nec priores / Inpiae tectum . . .* U posljednjim stihovima Hidža je, vjerojatno zbog ritmičkih potreba, izostavio Horacijev *nuper* (st. 22) uz *nuptae* i *virgines*, i premda je preveo bliskim *nevjeste*, nije izrazio onaj silan strah što ga od zanosne i pokvarene hetere trpe čak i tek udate djevojke. Bruerević je, kako rekoh, po doslovnosti bliži originalu. I ime hetere na početku pjesme, iako s lokaliziranim sufiksom *Bare*, prevodi vjernije, nasuprot Hidžinoj *Bielki*, *dente . . . nigro* i *ungui* točno izražava sa *zuba nagrde*, osiromašujući ipak Horacijev *enitescis* prijevodom *eto se načiniš lipša veoma*, što je Hidža ljepše reproducirao stihom 10: *Tva je liepost već sinula*. Brueревićeva 3. strofa jednim je dijelom bliža originalu, ali je sintaktički nedovoljno jasna: razlog je bez sumnje želja da riječi ukalupi u strofu i čvrsto određenu dužinu stiha. Mnogo je elegantnija, ujedno i vjernija originalu, iduća strofa, kakva bi bila i dalja, peta, da se ne započinje ropski prevedenim *K temu pristavi* za Horacijevo *Ade . . .* Originalno *tua ne retardet /Aura* naš je pjesnik majstorski preveo *da . . . ne zamami /Razbluda tvoja*.

Iz analizirane pjesme i ostalih navedenih razabira se da Bruerević vlastita imena i od njih izvedene pridjeve uglavnom ostavlja u originalnu obliku. Rjeđe se događa da ih zamjenjuje kojim drugim vlastitim imenom ili opisuje običnim riječima, zadržavajući i u jednom i u drugom slučaju neokrnjen smisao Horacijeva teksta. Tako, na primjer, *Myrtoum mare* iz carm. 1,1 prevodi *more Egeosko*, *Africus* s *jug zapadni*. I Bruerević se pokatkad povodi za tradicijom u Dubrovniku te neka neobičnija imena ili ispušta ili ih prevodi domaćom, općepoznatom riječju, kako sam pokazao u analizi 5. prijevoda, ili kako je na primjer u prijevodu Horacijeve carm. 1,1 *veteris Massici* preveo s *vina rujnoga*, *Marsus aper* s *vepar serditi*, *Lesboum barbiton* s *Lira romonita*, *liricis vatibus* s *Pjesnikom Guslarom* itd.

U Brueревićevim prijevodima, koje sam prema rukopisima objavio na prethodnim stranicama, uz originalni pravopis zadržao sam i posebne znakove na pojedinim slogovima. O tome su u vezi s nekim dubrovačkim književnicima već pisali Maretić i Rešetar.[52] Kazat ću nekoliko riječi o tim znakovima u Bruerevića. Ponajprije, i u njega udvojeni konsonant označava kratak prethodni slog, npr. *tebbi*, *vjerrovo*, *nauddit*, *viddim* itd. u prijevodu Horacijeve carm. 2, 8 i u ostalima. Znak ` predstavlja i duge naglaske i kvantitet, tako npr. glàvom, brùsu = današnji uzlazni akcent *glávom*, *brúsu*; *pùsto*, *klèt-se* = današnji *pûsto*, *klêt-se* (silazni akcenti), ali *krivoklètve*, *bojè-se* označavaju dužinu slogova. Slično je i u nekim tekstovima što sam ih navodio prije Bruerevića. Ne mislim da bi se iz analize spomenutih znakova moglo zaključiti kako Bruerević želi nametnuti neprirodan kvantitativni ritam umjesto akcenatskog. Vjerojatno je ipak da i njima naš pjesnik nastoji na neki način istaći važnost i naglaska i dužina u riječima, kojih se kombinacijom postiže milozvučnost stihova, a donekle se, u duhu hrvatskog jezika, akcenatski ritam prividno približava kvantitativnoj versifikaciji.

Ističući Brueревićevu temeljitost u prevođenju, po čemu se on nemalo razlikuje od većine svojih prethodnika, ne mislim tvrditi da i u njega nema tragova tradicije, tj. mjesta i odlomaka u kojima posiže za slobodnijim prijevodom, u kojima se ponešto udalji od originala ili ga, makar i uspjelo, na svoj način parafrazira. Pridržavanje originalnog metra katkada ga je sputavalo, iako valja istaći vrlo mnoga uspjela i neposredno prevedena mjesta, kakva su npr. gotovo cijeli prijevod Horacijeve carm. 1,23, zatim 3. i 7. strofa 4. prijevoda, 4. strofa u 5. prijevodu i dr. Po svemu sudeći, Brueревićev je prevodilački rad originalan i uspio pothvat u okviru dubrovačke književnosti.

12. *B r a ć a   A p p e n d i n i*

Stariji brat *F r a n o   M a r i j a* (1768–1837) bio je, kako je poznato, profesor u dubrovačkom Kolegiju. Jedan oblik njegova rada, povezana s Horacijem, sačuvan nam je u rukopisu što sam ga našao pod br. 772 u

[52] Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Zagreb 1889; Rešetar, *Kvantitet u djelima Marina Držića*, Rad 233 (1927), 145–196.

Naučnoj biblioteci u Dubrovniku. To je zapravo autografski rukopis Toma Cherse, na 33 stranice, u obliku manje školske bilježnice. Naslov mu je: *Versione in prosa / della Arte Poetica di Qu. Orazio, / arrichita di dilucidazioni del P. Francesco M.ª / Appendini, Professore di Eloquenza nel Collegio di Ragusa. Per uso di / Tommaso Chersa. An. 1797. / Il Anno della Carriera della Rettorica. / L'Arte Poetica / in forma di Lettera e diretta ai Pisoni.* Rukopis navodim pod Appendinijevim imenom, jer sa sigurnošću pretpostavljam da je tekst zapravo diktat učenicima, kao što se može vidjeti npr. i iz ove rečenice na koncu Dilucidazione uz cap. XIII: »Nulla vi dico delle regole della Traduzione«, i sl. Iz naslova se vidi da Appendini svoje raspravljanje o Horacijevoj epist. 2, 3 dijeli u manja poglavlja prema sadržaju epistule, prevodeći na talijanski Horacijev tekst u prozi i dodavajući svoja objašnjenja, koja su zanimljiva zbog komparativnog književnog materijala što ga Appendini iznosi pred đake. Evo početka prijevoda u Cap. I: »Se un Pittore, cari amici Pisoni, delinear volesse una testa umana sul collo di un Destriero, e aggiungervi alcune membra d'ogni specie recoperte di penne di diversi augelli prese quà, e là; talche la parte superiore della figura rappresentasse una leggiadra Nimfa, e l'altra estremità un mostruoso Pesce...« Dakle, gotovo doslovan prozni prijevod, i ovdje i u čitavu tekstu, koji nema druge svrhe nego da učenicima potpuno objasni originalni tekst. U objašnjenima (Dilucidazioni) Appendini na temelju Horacijevih misli uspoređuje pojave u rimskoj književnosti sa suvremenim dubrovačkim, talijanskim i ostalim evropskim. Uz Horacijeve stihove o lirskom stilu, na primjer, navodi talijanski naziv za lirske pjesme *Canzoni* i ilirski *Piesni;* uz raspravljanje o komediji (v. cap. XI) ističe kako su Molière i Goldoni katkada pisali uzvišenim stilom, a ipak su zadržali kolorit komedije kao književne vrste. Govoreći o epskoj poeziji (Nota uz cap. XXXVII), kaže npr. doslovno ovako: »Il Sig.ʳ di Voltaire dice che a tempi di Omero, ed avanti tutte le Opere che si scrivevano, scrivevansi in versi = Saggio sulla Poesia Epica = Questa asserzione è vera, e la Storia ci trasmette, che le leggi di Licurgo... erano scritte in versi. Così si tenevano nelle armate le compagnie de'Bardi, che cantavano le impese (!) de grandi Eroi... Ci restarono le Poesie di Ossian Poeta Celtico che era un Bardo, il quale per lo spirito, e vigore dell'espressioni e per il suo entusiasmo vien amirato giustamente.« Dalje o tome ne bih govorio, jer rukopis ima prvenstveno kulturnopovijesnu vrijednost. Naveo sam ipak nekoliko podataka i doslovnih odlomaka, iz kojih se vidi široka Appendinijeva književna kultura i stav njegova doba, a pogotovu njegov, o pojavama u suvremenoj književnoj teoriji i praksi.

Mlađi brat **U r b a n** (1777–1834) izdao je u Dubrovniku god. 1811. znamenitu antologiju *Carmina,* u kojoj je na strani 7–192. okupio svoje latinske pjesme, a u drugom dijelu pjesme starijih i suvremenih dubrovačkih latinista.

Među Urbanovim stihovima nema mnogo odjeka iz Horacija, ali ću ipak navesti neke, koje je donekle obradio i Kasumović u raspravi

Pjesme Urbana Appendinija i s njima izdana antologija dubrovačkih latinskih pjesnika.[53] Poput Horacija, koji se tuži da su mu pjesme *carmina operosa* (4, 2, 31), i Urban u st. 9 elegije III 15 kaže:

Sed quidquid magno expromit mea musa labore.

Početni stihovi elegije VI iz II knjige:

O amor, o nostre, Blasi, spes inclyta gentis,
o quovis certum in tempore praesidium

reminiscencija su na Horacijevu carm. 1, 1, 1–2. Među pjesmama pisanim u hendekasilabima nalazi se na str. 156. pjesma *Aretae in Italiam proficiscenti secundam navigationem adprecatur,* u kojoj pjesnik, mireći vjetrove kad Areta putuje u Italiju, očito piše pod dojmom Horacijeve carm. 1,3. I pjesma *Ad V. A. Franciscum de Zamagna* (str. 157) u kompoziciji i toku misli povodi se za Horacijevom carm. 3,29.

13. *A n t u n K r š a - C h e r s a (1779–1838)*

U pjesmi *Ad Lucam Stulli amicum suavissimum,* koju je objavio Appendini na str. 337–341. *Antologije,* Krša pripovijeda o svojem putovanju u Hispaniju; na putu mu se javio Protej i zbog kuge u Hispaniji odvraća ga od puta. Taj odlomak s Protejevim govorom (st. 9 i dalje) izveden je po uzoru na Horacijevu carm. 1, 15, u kojoj se Nerej javlja Parisu i otkriva mu budućnost (v. Kasumović, o.c., 107).

U rukopisu Historijskog instituta u Dubrovniku (br. Da 42) pod naslovom *Antonii Chersae Epigrammatum Liber,* koje je god. 1842. sakupio i naslovio zajedničkim imenom *Carmina* Baldo Bizzarro, nalazi se i ovaj epigram:

Flaccum amo, perpetuo miror versoque Maronis
Carmina, serpit humi sed mea Musa tamen.
Dixissem, aequa tuis canerem si carmina: Flaccum
Non frustra legi, non ego Virgilium.

I taj tekst navodim u cjelini da postane očitiji raskorak između želja i ostvarenja autora epigrama i mnogih njemu sličnih.

14. *I v o B i z z a r r o (1782–1833)*

Jedini talijanski prijevod u stihovima koji sam dosad našao u ovom razdoblju jest *Versione Libera dell'ode XII. del libro I. dei Carmi di Q. Orazio Flacco.* Nalazi se na str. 396. i d. rukopisa br. D a I, 1 Historijskog instituta u Dubrovniku *Poesie di vario metro ed argomento edite ed inedite di G. nob^le de Bizzarro... Trascritte, e riunite da lui stesso in questo volume L'Anno 1830.* Sam pisac u bilješci na str. 397. kaže da je njegov prijevod tiskao Martecchini god. 1823. povodom rođendana

[53] Rad 174 (1908), 1–116.

Franje I. Na tu svečanost aludira posljednja strofa, što ju je Bizzarro dodao originalu. Od 17 safičkih strofa, spjevanih prema suvremenim talijanskim uzorima s rimom *abba,* citiram prve tri:

Qual prode, qual eroe, anzi qual Dio
 Col flauto acuto, o coll'aonia cetra
 Armonizzando a sollevare all'etra
  T'accingi, o Clio?

Il cui nome ricanti eco pei foschi
 Antri Eliconii, o Pindo, od Emo algente,
 Qual su l'orme d'Orfeo spontaneamente
  Correano i boschi,

Quando colla materna arte del canto
 Frenar de'fiumi l'impeto e de'venti,
 E trar poteo le quercie obbedienti
  Al dolce incanto?

Ugodno je napomenuti da je prijevod manje slobodan nego što naslov kaže i da u pozitivnom smislu nastavlja fantonijevske tradicije talijanskog prevođenja Horacija. Gotovo i nema u njemu većeg odstupanja od originala, a ritam i izbor riječi s ukusnom mjerom reproduciraju originalnu pjesmu. Svaka strofa, gotovo bez izuzetka, odgovara smislu i dužini Horacijeve. Antun Krša u epigramu napisanu god. 1823. u povodu Bizzarrova prijevoda nije skrivao svog oduševljenja:

Pulcrum opus hoc dico, dignumque, quod Itala tellus
 Certatim multis plausibus excipiat.
  (st. 3–4, rkp. br. D a 60 Hist. inst. u Dubrovniku)

Istu zrelost dikcije i ritmičku eleganciju otkriva i podulja talijanska oda *Sopra Orazio Flacco* (rkp. kao gornji: D a I, 1, str. 178–181). U 31 safičkoj strofi, s rimama *abba,* iznosi pjesnik glavne teme Horacijeve lirike, uklapajući u svoje stihove parafrazu cijelih stihova ili njihovih dijelova iz rimskog originala, na primjer:

Latini carmi al suon d'Aonio pletro,
 Dove l'Aufido ondeggia, e Dauno resse,
 Il primo ei fu che contremprar sapesse
  Con vario metro.
 (Strofa 4, usp. Hor. carm. 3, 30, 10–14)

Qual nuova scena? Ebbro d'insano amore
 Colla Spartana adultera per l'onda
 Veggo fuggir dalla tradita sponda
  L'Ideo pastore.

Invano, invan Nerèo, che in sen degli astri
 Legge il futuro, dall algoso fondo
 Vaticinò dolente e gemebondo
  I rei disastri.
 (strofa 13–14, usp. Hor. carm. 1,15)

Neposredan je dojam Horacijeve carm. 3, 13 u Bizzarrovoj strofi 26:

Tu di Blandusia, o Flacco, al vitreo fonte
 Fama eterna rendesti, e onor d'un Nume,
 Ond'egli al par del Tiberino fiume
  Alza la fronte.

15. *Josip Peričić (1833–1901)*

Dok je bio upravitelj dubrovačke gimnazije, objavio je dva prijevoda iz Horacija: epist. 2,3 i sat. 1,1.

Prijevod Horacijeve *Ars poetica* tiskao je Peričić prvi put u *Izvješću o c. k. višoj dubrovačkoj gimnaziji koncem škol. god. 1872–73.* (Dubrovnik 1873) na str. 25–40, ali nepotpun, samo do st. 224 originala. Potpun prijevod, uz sitnije promjene u usporedbi s prvim, tiskao je na str. 32–47. *Izvješća* god. 1874–75, koji je izdan i u posebnoj knjižici pod naslovom *Kv. Horacija Flaka Poslanica Pizonima O pjesništvu,* Dubrovnik 1875. Kao primjer navodim Peričićev st. 1–21, koji odgovara Horacijevim st. 1–10:

Ljudskoj glavi da bi slikar
Konjsku grivu pridružio,
Pa na uda svakojaka
Šaro perje navlačio,
Tak' da žena zgara liepa
Na rep svrši grdne ribe:
Nakaz takvi, prijatelji,
Da pred oči vama stave,
Smjeh uztegnut biste l' mogli?
Vjerujte mi, o Pizoni,
Takvoj slici sasvim slična
Biti će vam knjiga ona
Koja bude predstavljala
Prazne misli neuredne,
Košto su vam sanjarije
Bolesnika u ognjici,
A ni glava niti noga
S jednim likom ne slaže se.
– Slikarima i pjesnicim
Bi sloboda svegj jednaka
Štogod hoće sve da smiju. –

Horacijevih 476 heksametara Peričić prevodi u 1073 nerimovana osmerca, dakle gotovo trostrukim brojem stihova, što zbog njihove kračine često razbija misao originala. Prijevod je uglavnom korektan, red riječi prirodan, ritam dobar. Zanimljivo je u vezi s pravopisom i izgovorom napomenuti da se još i ovdje vlastita imena pišu prema talijanskom: *Eskilo, Arkilok, Kolkida, Čiklop, Šila, Karida* i sl.

U *Izvješću o c.k. višoj dubrovačkoj gimnaziji 1875–76,* na str. 35–40. izašao je prijevod Horacijeve sat. 1,1 s naslovom *Iz prve knjige Oracijevih Satira, Satira I (ponašio J. P).* Iz tog prijevoda citirat ću prvih 10 stihova (= Hor. st. 1–8):

S česa je, Mecena, da u svietu niko
Svojim stanjem nigda zadovoljan nije,
Izbra mu ga razum il pružila sreća,

Te svak hvali ono, čim se bave drugi?
»Trgovcima blago! – veli vojnik stari,
Pošto su ga trudi oslabili teški.
A kad vjetar bjesni simo tamo brodom,
Pomorac ti vapi: Vojništvo je bolje!
A šta? Pobiješ se, pak u čas ti eto
Ili smrti puste, il pobjede sjajne«.

I u ovom prijevodu stih je dosta gibak, jezik dobar, misli lijepo prevedene i zbijenije nego u prethodnom prijevodu, jer su stihovi dulji. Za 121 Horacijev heksametar prevodilac je upotrijebio 177 nerimovanih dvanaesteraca.

III

ZAKLJUČAK

R e m i n i s c e n c i j a ima u Dubrovčana 18. i 19. st. iz svih Horacijevih djela, najviše iz I i III knjige *Pjesama* i iz *Satira*. Evo ih redom:

Pjesme

I knjiga: iz 1. (Đurđević, Kunić, Ferić, Hidža, Urban Appendini), 3. (Bunić, Ferić, Bruerević, U. Appendini), 6. (Bunić), 7. (Ferić), 9. (Hidža), 11. (de Angeli, Hidža, Bruerević), 13. (Ferić), 14. (Bunić, Džamanjić), 15. (Antun Krša), 22. (Ferić), 24. (Đurđević), 37. (Ferić);

II knjiga: 3. (Hidža, Bruerević), 6. (Bruerević), 9. (Đurđević, Hidža, Bruerević), 10. (Ferić), 11. (Hidža, Bruerević), 14. (Đurđević, Bruerević), 20. (Rastić);

III knjiga: 1. (de Angeli), 2. (Džamanjić, Ferić), 3. (Đurđević, de Angeli), 4. (de Angeli), 9. (Bruerević), 13. (Bizzarro), 14. (Rastić), 25. (Ferić), 26. (Ferić), 29. (U. Appendini), 30. (Hidža, Bizzarro);

IV knjiga: 2. (U. Appendini), 4. (Đurđević), 7. (Đurđević, Bruerević).

Epode

2. (Đurđević), 4. (Ferić), 11. (Rastić), 17. (Đurđević).

Satire

I knjiga: 1. (Ferić, Hidža, Rastić), 3. (Kunić, Džamanjić, Rastić), 4. (Ferić, Rastić), 5. (Ferić), 6. (Džamanjić, Rastić), 9. (Džamanjić, Rastić), 10. (Džamanjić, Rastić);

II knjiga: 1. (Džamanjić, Rastić), 2. (Ferić), 3. (Džamanjić, Ferić, Rastić), 6. (Ferić, Hidža, Rastić).

Epistule

I knjiga: 1. (Džamanjić), 2. (Džamanjić), 4. (Džamanjić), 7. (Đurđević), 16. (Džamanjić), 20. (Džamanjić, Rastić);

II knjiga: 3. (Bunić, Rastić, Bruerević).

Većina navedenih reminiscencija uglavnom su samo odjeci pojedinih fraza, stihova ili misli Horacijevih, kojima su prošarane pjesme dubrovačkih pjesnika. Rijetki su kompletniji utjecaji na tematiku i kompoziciju pjesama u cjelini. Takvi su u Urbana Appendinija iz Hor. carm. 1,3 i 3,29, u Bunića iz carm. 1,14, u Bruerevića iz carm. 3,9; u Rastića iz I knjige Horacijevih satira: 4, 6. i 9, iz II knjige: 1, 3. i 6, u Rastića iz Hor. epist. 1,20. Za tematiku pjesama koje su našle neznatnije ili snažnije odjeke u Dubrovčana ne mislim da se može istaći ijedan dublji razlog zbog kojega je neka tema djelovala, a druga nije. Dakako, osim snažnih reminiscencija u Rastića, čija je tematika često identična s Horacijevom.

Najviše *l a t i n s k i h   p a r a f r a z a* ima iz I knjige *Pjesama*, mnogo manje iz III knjige, samo jedna iz IV knjige. Epode, satire i epistule uopće nisu parafrazirane. Navodim redom one kojih parafraze postoje:

Pjesme

I knjiga: 1. (Bolić, Kunić), 2. (Kunić u dvije verzije), 3. (Kunić u dvije verzije), 4. (Đurđević, Kunić), 5. (Kunić), 6. (Kunić), 7. (Kunić), 8. (Kunić), 9. (Đurđević, Kunić), 11. (Kunić), 12. (Kunić), 14. (Kunić), 15. (Kunić), 16. (Kunić), 17. (Kunić), 18. (Kunić), 20. (Kunić), 37. (Đurđević) i 38. (Kunić);

III knjiga: 1. (Bolić), 27. (Đurđević) i 30. (Đurđević);

IV knjiga: 9. (Đurđević).

Nisam naveo Ferića koji je parafrazirao vrlo velik broj Horacijevih *Pjesama.*

Nije li karakteristično da kudikamo najveći broj parafraza pripada upravo – *prvoj* knjizi *Pjesama!?*

Osim za epode, postoje *p r i j e v o d i* iz svih Horacijevih djela.

Iz *Pjesama*

I knjiga: 1. (Bruerević), 12. (Bizzarro), 23. (Bruerević), 24. (Betondić, Bruerević);

II knjiga: 3. (Bruerević), 8. (Bruerević);

III knjiga: 9. (Bunić).

Satira

I knjiga: 1. (Bunić, Peričić), 3. (Bunić);

II knjiga: 5. (Bunić);

Epistula

II knjiga: 3. (dijelovi Hidžina koncepta, Frano Appendini, Peričić).

Nisam naveo Hidžu, koji je preveo kompletan Horacijev lirski opus. Od spomenutih svi su prijevodi na hrvatskom jeziku, osim Appendinijeva i Bizzarrova na talijanskom. Samo je Appendinijev prijevod u prozi, a svi preostali u tradicionalnim dubrovačkim stihovima, osim Bizzarrove imitacije safičke strofe i Bruerevićevih prijevoda u akcenatsko-kvantitativnoj versifikaciji.

Što se tematike *Pjesama* tiče, može se zapaziti da i u parafrazama i u prijevodima pretežu pjesme s umjereno ljubavnim motivima i s ugođajima iz prirode, vinske i refleksivne. Osim carm. I 12 i I 37 nema političkih pjesama. *I* zato, možda, kudikamo najviše parafraza i prijevoda ima iz I knjige, a sigurno zato ima najmanje iz IV knjige.

Od tipično horacijevskih *metara* ima pjesama u *alkejskoj* strofi kod Đurđevića, Hidže, Rastića, de Angelija, Bruerevića (lat. i hrv.); u *safičkoj* strofi kod Đurđevića, Bruerevića (lat. i hrv.), Bizzarra (talijanska!); u I *asklepijadsko-glikonejskoj* strofi kod de Angelija i Bruerevića (hrv.); u II *asklepijadsko-glikonejskoj* strofi kod Bunića i Bruerevića (lat. i hrv.). Navedene strofe, osobito alkejska, safička i hendekasilabi, vrlo se često javljaju u rukopisima i izdanjima iz ovog razdoblja. Parafraze iz Horacija sve su u elegijskim distisima ili heksametrima (osim Ferićeve uvodne), a prijevodi – osim Bruerevićevih – u tradicionalnim dubrovačkim metrima.

Na koncu, gotovo bih se mogao složiti s Kasumovićevom tvrdnjom da Horacijev utjecaj s njegovom »slavom i znamenitošću ne stoji ni u kakovu razmjeru«,[54] osobito ako uzmemo u obzir sva stoljeća dubrovačke književnosti i ako se manje obaziremo na rukopise. Želim ipak naglasiti da raznovrsni odjeci rimskog pjesnika u dubrovačkoj književnosti 18. i 19. st. dokazuju osjetljiv i nerijetko originalan književni interes. Džamanjićevo, Hidžino i Rastićevo djelo u tom su pogledu svakako na prvom mjestu.[55]

[54] *Utjecaj*, Rad 205, str. 113.

[55] Za brzu konzultaciju navodim ovdje abecednim redom pisce, kod kojih sam istražio Horacijeve odjeke, s prvom stranicom odsjeka gdje su obrađeni:

de Angeli	300	Bruerević	334	Hidža	316, 343
Appendini	345	Bunić	301	Krša	347
Betondić	333	Džamanjić	311	Kunić	308
Bizzarro	347	Đurđević	296	Peričić	349
Bolić	306	Ferić	314	Rastić	329